

о. Юрій Мицик

ТИМІШ ТА ЮРІЙ
ХМЕЛЬНИЦЬКІ

ХКФ «Глобус»
м. Харків
2018

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
М70

ISBN 978-966-7083-88-5

© ПрАТ «ХКФ «Глобус», 2018
© Ю. А. Мицик

РІД ХМЕЛЬНИЦЬКИХ

Історія роду Хмельницьких містить у собі більше невідомого, ніж відомого. Ми маємо лише фрагментарні свідчення, та й ті часом є малодостовірними. Можемо з упевненістю твердити тільки про деякі факти з життя Михайла Хмельницького — батька гетьмана Богдана Хмельницького і діда Тимоша та Юрія Хмельницьких. Заглянути далі в глибину століть не дозволяє брак джерел. Однак можна ризикнути твердити, що їхнім предком був славнозвісний Венжик Хмельницький. Підставою для цього є заява самого Юрія Хмельницького, який на схилі політичної кар'єри прибрав собі ще одне ім'я — Венжик і запевняв, що його предком був згаданий Венжик. В одному із своїх листів він і батька називав у такий спосіб: «Богдан-Зіновій Венжик Хмельницький».

Венжик Хмельницький відзначився тим, що у 1534 р. (за іншими даними — у 1514 р.) під Заславом (сучасний Ізяслав Хмельницької області) доценту розгромив ординців, які вдерлися на Волинь. В «Історії Русів» говориться про тріумфальну зустріч цього гетьмана у Заславі, від якого він одвів ворожі орди, про те, що король Сигізмунд I надіслав йому листа з подякою за цю перемогу. Саме Венжика українська літописна

традиція вважає одним із перших (навіть другим після Прецлава Лянцкоронського!) серед козацьких гетьманів. Отже ім'я Венжика Хмельницького здавна було оточене ореолом слави, і це теж могло спонукати Юрія Хмельницького до проголошення його своїм предком. Так, власне, чинили монархи багатьох країн світу, зокрема великі князі київські та московські царі, які виводили свій рід від варяга Рюрика, вірменські царі — від Александра Македонського і т. д. Однак виключати того факту, що Венжик Хмельницький міг бути реальним предком Юрія Хмельницького, теж не варто.

Із стовідсотковою впевненістю можемо твердити тільки те, що першим відомим представником роду Богдана Хмельницького та його нащадків був Михайло Хмельницький. Про його походження існують різні думки. Вчені називають різні місця народження: Київ, Чернігів, Лисянку, Галичину, Хмельник, Хмелев (Хмелів), Хмельне (Хмелівку). Найсвіжіше дослідження В. Смолія та В. Степанкова, присвячене Богданові Хмельницькому, вважає достовірнішою версію про західноукраїнське походження предків Богдана Хмельницького. Історики майже однастайні в тому, що Хмельницькі були українськими православними шляхтичами за походженням і мали герб «Абданк» (однак деякі вчені вважають, що герб Хмельницьких більше схожий на герб «Сирокомля»). Як нам вдалося встановити, Хмельницькі мали міцний зв'язок з Білоруссю, їхня рідня, в т. ч. Кизим — один з керівників повстання 1637—1638 рр., проживав в таких містах, як Бихів та Мозир.

Відомо, що Михайло Хмельницький здобув непогану освіту і служив при дворі магната Станіслава Жолкевського у м. Жовкві на Львівщині. Після цього на пропозицію іншого магната — Яна Даниловича (близького приятеля Жолкевських і влас-

ника Олеського замку) — Михайло Хмельницький перейшов до нього на службу. Коли Данилович між 1592—1594 рр. став корсунсько-чигиринським старостою, то направив на береги Росії й Тясмину свого нового помічника, тим більше, що той господарював тут ще у 80-х роках XVI ст. За припущенням вищезгаданих істориків, Михайло Хмельницький рятувався тоді у цих краях від переслідувань, бо був покараний судом чи то на «баніцію» (вигнання з батьківщини), чи то на «інфамію» (знеславлення та обмеження у громадянських правах).

Тут він став засновником (осадчим) таких міст, як Лисянка та Чигирин, хутора Суботів, заселяв і захищав від ворогів Черкащину, потім став чигиринським підстаростою. Восени 1620 р. турецькі війська наблизились до кордонів Речі Посполитої, а їм назустріч виступила польська армія на чолі з гетьманом С. Жолкевським. Останній не захотів просити козаків про допомогу, зневажливо сказавши: «Не хочу я з Грицями воювати». Ця зневага дорого йому обійшлася, оскільки на Цецорських полях у Молдавії (під Яссами) польська армія зазнала нищівної поразки, а самому Жолкевському татарин відрубав голову. У цій битві брав участь на польському боці і невеликий козацький загін (сотня чи дві козаків) під командуванням Михайла Хмельницького. Там командувач і загинув, а його син Богдан (майбутній гетьман) потрапив у полон до ординців. Отже, Михайло Хмельницький увійшов в історію не тільки як батько Богдана Хмельницького і дід Тимоша та Юрія Хмельницьких, але і як засновник деяких славних українських міст.

Деся на початку 90-х рр. XVI ст. Михайло Хмельницький одружився з козачкою, яку, ймовірно, звали Гафія (Агафія). Можливо, вона була пов'язана з козацьким родом Дорошенків. Та оскільки не мала шляхетства, то її діти теоретично втрачали

шляхетський статус батька. Однак у практичному житті такі юридичні тонкощі далеко не завжди бралися до уваги. 6 січня 1596 р. у них народився син Богдан-Зіновій. Вважається, що у подружжя було ще кілька дітей (Іван, Захар, Юсько, Пелагея та ін.). Є дані, наприклад, про дочку Михайла та Агафії, яка потім вийшла заміж, ймовірно, за Семена Савича — канівського полковника, відомого дипломата часів Національно-визвольної війни (посла до Османської імперії та Кримського ханства), ще про одну дочку, яка вийшла заміж за Павла Яненка...

Овдовівши у 1620 р., Гафія вдруге вийшла заміж, цього разу за білоруського шляхтича Петриківського повіту Василя Ставицького (Ставецького), з яким були споріднені українські шляхетські роди Васильківських, Ковалевських, Проскур і Тишкевичів. Від цього шлюбу народився Григорій Ставицький, у якого у свою чергу був син Федір (двоюрідний брат Тимоша та Юрія Хмельницьких). Ян Ковалевський був серед козацьких ватажків у 1618 р., а, очевидно, його син Іван Ковалевський став генеральним суддею Війська Запорозького у 1655—1659 рр., особою, наближеною до Юрія Хмельницького. Український історик та архівіст Іван Каманін висловив свого часу припущення, що вдова Михайла Хмельницького прийняла по смерті другого чоловіка чернечий постриг, а потім стала схимонахиною під іменем Марфа. Але це припущення поки що не знаходить документального підтвердження.

Про Богдана-Зіновія Хмельницького написано велику кількість досліджень, і тому не варто повторюватися, тим більше, що це зайняло б надто багато місця. Хоча в його біографії залишається ще чимало «білих плям», але основні віхи його життєвого шляху можна простежити. Отже, Богдан здобув добру домашню освіту, вчився у якомусь православному монастирі

(не виключено, що у Київській братській школі — майбутній Києво-Могилянській академії), Львівському єзуїтському колегіумі, потім вступив до лав реєстрового козацтва, можливо, брав участь у козацьких походах під керівництвом Петра Конашевича (Сагайдачного). Після нещасливої для Речі Посполитої битви на Цецорських полях Богдан Хмельницький потрапив у полон до ординців, які передали його потім туркам у Стамбул. Саме тут він добре вивчив татарську й турецьку мови (ще раніше він опанував польську мову та латину). Через декілька років його викупила з неволі мати. Певно, десь наприкінці 1624 р. Богдан Хмельницький був на волі в Україні, а на самому початку 1625 р. брав участь у підписанні козацько-татарського договору, спрямованого проти Османської імперії. Вже тоді він виявив себе зрілим політиком, добре освіченою людиною. Можливо, майбутній гетьман брав участь у поході запорожців на Крим у 1628 р., у повстаннях 1630—1631, 1635 та 1637—1638 рр., у Смоленській війні проти Московської держави (1632—1634). За участь в останній король Владислав IV нагородив його дорогоцінною шаблею. Богдан Хмельницький був одним із тих, хто підписував капітуляцію Війська Запорозького на Масловому Ставу (29.04.1638 р.)¹, тоді ж був обраний членом козацького посольства до Речі Посполитої, став сотником Чигиринського полку, брав участь у Тридцятилітній війні на боці Франції (у 1644 р. разом з іншими запорожцями облягав зайнятий іспанцями Дюнкерк), а також у підготовці запланованого королем Владиславом IV походу проти Османської імперії. Він став одним із лідерів запорозького козацтва, і не випадково реакційні кола Речі Посполитої розглядали його як ворога, навіть влаштовували замах на його життя. Так текло життя Богдана-

---

¹ Тут і далі датування подій подано за новим стилем.

Зіновія до 1647 р., коли на його хутір Суботів напав шляхтич Данило Чаплинський, що й стало приводом до вибуху Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр.

Повернувшись з турецького полону на Батьківщину, Богдан-Зіновій невдовзі одружився з Ганною (Гафією) Сомко (1608 (?) — між 1645—1647 рр.) — дочкою заможного переяславського чи київського козака або міщанина Семена Сомка, який, між іншим, був одним з послів Війська Запорозького до Московської держави у 20-х рр. XVII століття. Ганна Хмельницька була незвичайною жінкою, вирізнялася і красою. У 50—60-х рр. XVII ст. був відомий київський вїйт Сомко, удова якого Катерина заповіла щедрі кошти на благодійні цілі, підтверджені Богданом та Юрієм Хмельницькими. Цей Сомко, очевидно, доводився дядьком чи братом Ганні Сомко. Рідний брат Ганни — Яким Сомко (Сомченко, Самченко), майбутній наказний гетьман, торгував на Дону у 30-х рр. XVII ст., мав дружину та дітей, відомо і про його внука. Доречно згадати, що він був високого зросту, фізично сильний і настільки вродливий, що навіть кат не хотів рубати йому голову (це сталося після «Чорної ради» 1663 р.). Від шлюбу Богдана-Зіновія Хмельницького з Ганною Сомко народилося щонайменше шестеро дітей, хоча останнім часом з'явилися дослідження, в котрих стверджується, що насправді їх було більше (3—4 синів, 6—8 доньок, усього 9—12). Таким чином, лелека приносив подружжю дитину що два роки. У другій половині 20-х років XVII ст. з'явилися перші діти — доньки, старшою з яких, очевидно, була Стефанида (Степанида). Синів було чи то троє, чи то четверо. Двоє з них (Тимофій, або ж Тиміш, і Юрій) досягли повноліття, ще двоє (одного звали Григорієм) померли малолітніми. В художній, а часом і науковій літературі інколи з'являються згадки про малолітнього сина Богдана Хмельниць-

кого — Остапа, якого засікли до смерті слуги Чаплинського під час його відомого нападу на хутір Суботів. Цей факт не відповідає дійсності, і сам Богдан Хмельницький ніколи не писав про загибель Остапа, хоча й ретельно перераховував у своїх скаргах на ім'я короля всі заподіяні йому кривди.

Дочка Стефанида вийшла заміж за полковника Івана Нечая, брата відомого брацлавського полковника Данила Нечая (загинув під Красним у 1651 р.). Олена (деякі історики вважають, що це була інша дочка гетьмана — Катерина) у січні 1656 р. вийшла заміж за полковника Данила Виговського, рідного брата генерального писаря (майбутнього гетьмана) Івана Виговського. Після трагічної загибелі чоловіка вона вийшла заміж за гетьмана Павла Тетерю, з яким і втекла потім до Польщі. Там на подружжя чекали серйозні випробування: Тетеря втратив свої статки, польська влада повелася з ним як з мавром, який виконав свою справу і може йти геть. Подружжя розпалося, і Тетеря був змушений тікати у Молдавію, що була під турецьким протекторатом, шукати порозуміння з султаном проти Речі Посполитої, і там був отруєний поляками. Олена прийняла католицизм і, очевидно, скінчила своє життя в одному з католицьких монастирів. Марія вийшла заміж за старшину Канівського полку Стороженка. Як звали інших дочок Богдана та Ганни Хмельницьких, ми не знаємо. Одна з них вийшла заміж за полковника Лук'яна Мовчана, мала сина Федора, який був, певно, пов'язаний з родом Марковичів (Маркевичів). Ще одна дочка Богдана Хмельницького вийшла заміж за Павла (вірогідно, сотника Павла Безштанька), а ще одна — за корсунського сотника Блиску (Улізка?), залишилася вдовою. Про шлюби ще двох дочок нічого не відомо. Так у світлі відомих на сьогодні джерел виглядає у скороченому викладі історія гетьманського роду Хмельницьких, склад гетьманської сім'ї та родинні зв'язки.

ТИМІШ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Тиміш (Тимофій, Тимошко, Тимошек, Томиш) Хмельницький народився у 1632 році. Про його дитячі роки та юність нічого не відомо. Є підстави вважати, що він дістав непогану як на той час освіту, вмів читати й писати, знав, крім рідної української, також польську мову. Хлопець був високого зросту, надзвичайно дужим, хоробрим, енергійним, вправним у військовому ремеслі. За свідченням арабського мемуариста Павла Алепського, Тиміш «стріляв з лука правою рукою і лівою, рубав шаблюю, стріляв з рушниці з-під черева свого коня і так побивав ворогів». Інший свідок — турецький ага — був пізніше здивований «джигітовкою й сміливістю Тимофія, захоплений його юнацтвом. Ніхто не міг влучити його ні з рушниці, ні іншою зброєю, такий він був чудовий їздець: крутився на сідлі, як блискавиця». Гетьманич знався й на музиці, пізніше він створив у гетьманській резиденції власний оркестр, до якого входили органіст, три скрипалі, флейтист і сурмач. Німецька хроніка середини — другої половини XVII ст. «Teatrum Europaeum» («Театр Європи») зберегла на своїх сторінках єдиний відомий на сьогодні портрет гетьманича. Він виглядає зовні подібним до свого батька, увагу глядача привертають великі й виразні очі,

волохаті чорні брови та невеликі, закручені догори вуса. Вороже налаштовані до Тимоша тогочасні польські автори згадували про те, що на обличчі гетьманича були сліди від віспи, що було не рідкістю у ті часи, змальовували його як людину незграбну і зовсім неосвічену (останнє не відповідає дійсності), буйної, навіть нестримної і тиранічної вдачі.

Незважаючи на молоді літа сина, Богдан Хмельницький бачив у ньому свого однодумця і не випадково забрав його з собою на Запорозжя разом з кількома десятками сподвижників, коли довелось утікати від репресій з боку польської влади (інших же дітей майбутній гетьман відправив, мабуть, до брата покійної дружини Якіма Сомка у Переяслав). Так наприкінці 1647 р. Богдан і Тиміш Хмельницькі із десятком однодумців опинилися на острові Бучки поблизу Запорозької Січі, яка була тоді під контролем польської адміністрації. Ця Січ називалась Микитинською, бо стояла на Микитиному Розі (нині — Нікополь Дніпропетровської області), де була відома переправа через Дніпро. До перших повстанців почали прибувати всі невдоволені іноземним пануванням на українських землях, насамперед з числа запорожців, і врешті на початку лютого 1648 р. Богдан Хмельницький оволодів Січчю, де його було проголошено старшим (по суті гетьманом) Війська Запорозького. З цього моменту Січ стала осередком концентрації повстанських сил. Розуміючи всю небезпеку повстання проти Речі Посполитої і знаючи про сумні наслідки кількох попередніх повстань, починаючи з 1591 р. Богдан Хмельницький завчасно став шукати союзників, і ще у 1647 р. його представники були в Стамбулі у турецького султана Ібрагіма I, який, очевидно, пообіцяв дати на допомогу війська Кримського ханства. Хоча Ібрагіма I невдовзі було вбито внаслідок палацового переворо-

ту, а новим султаном було проголошено його 8-літнього сина Мухамеда IV (панував у 1648—1687 рр.), однак курс Османської імперії щодо українських повстанців лишився незмінним. Цьому сприяла вдова Ібрагіма I і мати Мухамеда IV султанша Турхан, яка була українкою за походженням і на відміну від відомої Роксолани не забувала про свою Батьківщину. Перше посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм до кримського хана Іслам-Гірея IV вирушило з Січі в другій половині 1648 року. Воно мало на меті укласти військовий союз проти Речі Посполитої. В історичній літературі є дані про перебування серед послів і Тимоша Хмельницького. Хан погодився на укладення військового союзу, але про всякий випадок став вимагати гетьманського сина у заставу. Є дані, що гетьман одночасно вів переговори з деякими татарськими мурзами, насамперед зі своїм побратимом — Тугай-беєм, що панував у Перекопі. Тоді виходить, що Тиміш Хмельницький був заручником не в ханській столиці — Бахчисараї, а в перекопській фортеці Ферал-Кермен. Так чи інакше, Тиміш Хмельницький у свої 16 років став заручником і кожної миті у разі несприятливих обставин міг втратити життя. Сили повстанців на Січі були тоді незначними, проти них уже готувався каральний похід, очолюваний коронними гетьманами Речі Посполитої Миколою Потоцьким (великий коронний гетьман) та Марціном Калиновським (польний коронний гетьман); важко було передбачити хід подій, тим більше, що реєстрові козаки у той час були ще на боці Польщі. Молодий Хмельницький з честю витримав це випробування, але психологічний тиск на юнака, який невдовзі перед вибухом повстання втратив матір, дався взнаки, бо в різних джерелах відзначають неврівноваженість гетьманича.

Внаслідок блискучих перемог повстанців Богдана Хмельницького у травні 1648 р. на Жовтих Водах та під Корсунем полум'я Національно-визвольної війни охопило майже всі етнічні українські землі, перекинулось на Білорусь, знайшло позитивний відгомін навіть серед частини польського селянства. У той час, коли наказний гетьман Максим Кривоніс вів повстанців на захід, Богдан Хмельницький у Білій Церкві формував органи влади Української держави — Гетьманщини, насамперед українську армію. Основні сили Кримського ханства на чолі з самим Іслам-Гіреєм IV повернулися до Криму, і на боці Богдана Хмельницького лишилася тільки невелика орда перекопського бея — Тугая. На цей час припадає повернення Тимоша Хмельницького з Бахчисарая до батьківської оселі. Восени 1648 р. він був уже чигиринським сотником (варто нагадати, що Чигирин у той час став столицею України-Гетьманщини). Ймовірно, він брав участь у битві під Пилявцями (вересень 1648 р.), з абсолютною впевненістю можна твердити, що він брав участь в облозі Львова та Замостя у жовтні-листопаді 1648 року. Дійшовши до межі етнічних українських земель (передові загони вже напували коней у Віслі), Богдан Хмельницький уклав перемир'я з новим королем Речі Посполитої Яном Казимиром. Це не була його помилка, як твердить дехто, а цілком обґрунтований крок. Адже вести війну на ворожій території, форсувати Віслу в зимовий час, а потім брати потужні укріплення Варшави та Кракова було б небезпечною авантюрою. Слід додати, що у таборі повстанців з'явилася якась пошесть, від якої помер Максим Кривоніс. Чимало полковників, не кажучи про рядових повстанців, прагнули повернутися додому, щоб відпочити і дочекатися теплої пори року тощо. Таким чином, Богдан Хмельницький вчинив правильно, уклавши перемир'я і відступивши від

берегів Вісли. Його помилка полягала тільки в тому, що він не лишив гарнізонів у Галичині та західній частині Волині. А проте 1648 рік назавжди увійшов в історію України як рік великих перемог, як рік відродження Української держави. Не випадково ж Богдана Хмельницького при його в'їзді до Києва вітали як нового Мойсея, який звільнив свій народ від іноземного панування. Є у цій справі боротьби за волю і незалежність України заслуга й Тимоша Хмельницького...

На рубежі 1648—1649 рр. Богдан Хмельницький перебував у Києві. Тепер його іменували «князем Русі і Молдавії», порівнювали із св. Костянтином I Великим, давньоримським імператором. Він дійсно прагнув до визволення всіх етнічних українських земель і об'єднання їх під владою одного гетьмана, більше того, він уже тоді подумував про перетворення Гетьманщини з республіки у монархію на чолі з єдиним правителем і себе розглядав як родоначальника династії. Не випадково вже на початку 1649 р., як свідчив московський посол, у церквах під час літургії поминали як самодержця Богдана Хмельницького і поруч з ним згадували і його сина Тимофія. Таким чином, уже на початку Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький розглядав сина Тимофія як свого законного спадкоємця і саме йому прагнув передати у свій час гетьманську булаву. Тоді у Києві перебував єрусалимський патріарх Паїсій, який першим із православних патріархів палко підтримав Богдана Хмельницького і його справу (пізніше свою підтримку висловлять й інші православні патріархи, в першу чергу Вселенський (Константинопольський). Сам Паїсій називав Богдана Хмельницького «пресвітлим господарем» та «князем Русі», під час літургії прилюдно відпустив гріхи гетьману, причастив його і благословив на війну проти Речі Посполитої. Після Різдва Христового і різ-

двятих святках Паїсій дав благословення і на другий шлюб Богдана Хмельницького з Мотроною Чаплинською. Про останню мало що відомо. Вірогідно вона походила з дрібної православної шляхти, а потім вийшла заміж за сусіда Богдана Хмельницького — сумнозвісного Чаплинського, який претендував на родинний хутір майбутнього гетьмана — Суботів. Ще напередодні Національно-визвольної війни розгорівся конфлікт між Богданом Хмельницьким і Даніелем Чаплинським (за його спиною стояв магнат Олександр Конецпольський), який, власне, став приводом до самої війни. У той час спалахнуло кохання між Богданом Хмельницьким та Мотроною Чаплинською, яка віддала перевагу майбутньому гетьману. За деякими даними, Чаплинський під час нападу на Суботів начебто викрав Мотрону, але сам Хмельницький про це не згадував. Однак про неї часом писали, як про гомерівську «прекрасну Єлену», через яку спалахнула війна між греками й троянцями, а тут — між українцями та поляками. Але ця історія з її викраденням (якщо воно й було) не є причиною, хіба що тільки приводом до війни. Додамо, що нова дружина гетьмана відзначалася не тільки красою, але й користолюбством та легковажним норовом. Тиміш Хмельницький не сприйняв своєї мачухи і, мабуть, через це вступив у конфлікт з ченцем — посланцем патріарха Паїсія. За розповіддю посла Речі Посполитої Войцеха М'яківського, гетьманич підпалив ченцю бороду.

Для узгодження питань перемир'я до Переяслава прибуває посольство Речі Посполитої на чолі з Адамом Киселем. Бурхливі переговори закінчилися Переяславською угодою 24 лютого 1649 р., за якою, зокрема, перемир'я продовжувалося майже до літа 1649 року. Посольство мало повертатися назад. У цей час Тиміш Хмельницький перебував у Переяславі. Його та переяс-

лавського полковника Андрія Романенка Богдан Хмельницький призначив «приставами» до посольства Речі Посполитої. До нашого часу дійшло два цікавих накази від 8.03 (26.02) 1649 р., виданих у Переяславі і підписаних обома «приставами», причому Тиміш підписався як чигиринський сотник. У першому з них від селян села Симонова вимагалось надати фураж (6 возів сіна) для Адама Киселя, а в другому — місцевого священика закликали не підбурювати селян до «непослушенства» Киселю, який формально володів цим селом. Таким чином, Тиміш виступає як права рука свого батька-гетьмана і добивається виконання його волі всупереч спротиву частини козацтва та селян, всупереч анархічним тенденціям, які пізніше будуть все більше даватися взнаки Українській державі. Крім того, гетьман у цей час не хотів давати жодного приводу для зриву мирних переговорів з польськими дипломатами у Переяславі. 26 квітня 1649 р. Тиміш разом з іншими представниками козацької старшини зустрічав під Чигирином царське посольство до гетьмана. Саме він привітав посла Григорія Унковського і пояснив причину того, що не сам гетьман їх зустрічає (хвороба). Наступного дня він разом з молодшим братом Юрієм брав участь в офіційному прийомі гетьманом цього посольства. 2 травня Тиміш із старшиною проводжав Унковського з гетьманським прапором, литаврами та сурмами. Тоді ж він з Юрієм дістав від московського посла разом з іншими (всього 11 душ) й нагороду: по парі соболів по 10 рублів пара.

Перемир'я між українськими повстанцями та Річчю Посполитою було нетривалим. Уже на початку 1649 р. каральні загоны литовського гетьмана князя Януша Радзивілла заходилися очищати від повстанців Полісся, де жорстоко розправилися з оборонцями Пінська, Мозиря, Бобруйська та інших міст у басейні

Прип'яті. Навесні 1649 р. розгорнувся ворожий наступ на Волині. Богдан Хмельницький передчував такий розвиток подій і став готувати свою армію у новий похід, сподіваючись на допомогу кримського хана. Однак той зажадав взяти у заложники його сина та ще декількох полковників. З цієї неприємної ситуації вивела інша: посол Речі Посполитої Смяровський був викритий як шпигун і Хмельницький наказав його публічно стратити на очах татарських дипломатів. Це переконало хана у тому, що гетьман не буде за його спиною домовлятися з королем, і він дав слово помогти українським повстанцям. У черговий похід при боці батька виступив і Тиміш Хмельницький. Разом з ними вів свої орди кримський хан. Союзники обложили польське військо у Збаражі (нині — райцентр у Тернопільській області) і завдали йому значних втрат, а потім Богдан Хмельницький блискуче виграв Зборівську битву проти головних сил Речі Посполитої на чолі із самим королем Яном Казимиром. Лише зрада кримського хана не дала змоги добити королівське військо і полонити самого короля. Довелося укласти Зборівський мир (18.08.1649 р.), найкращий з усіх попередніх, які укладали козаки з урядом Речі Посполитої, але й він не в усьому відповідав прагненням повстанців. Хоча брак джерел не дає змоги простежити участь Тимоша Хмельницького у переможній кампанії 1649 р., але, поза сумнівом, він у ній брав безпосередню участь. Гетьманич супроводжував батька і на переговори з королем під Зборовом. Так, 20 серпня 1649 р. Богдан і Тиміш Хмельницькі у супроводі сотні охоронців та групи старшин виїхали до королівського табору. При в'їзді до табору їх зустрів Адам Кисіль і провів Богдана Хмельницького з 12 козаками до королівського намету. Але чи був серед них Тиміш Хмельницький, на це питання поки що неможливо відповісти.

Однією з умов Зборівського миру було розширення козацького реєстру до 40 тисяч (на практиці він вийшов дещо більшим і сягнув понад 42 тисячі). Цей реєстр було складено групою старшин на чолі з самим гетьманом і генеральним писарем Іваном Виговським, врешті затверджено на вальному сеймі Речі Посполитої наприкінці 1649 — на початку 1650 року. Його текст зберігся і був виданий українськими істориками. Реєстр відкривається списком козаків Чигиринського полку, але спочатку йшов перелік лідерів Війська Запорозького (саме так офіційно називалася тоді Українська держава — Гетьманщина). Найпершим у цьому реєстрі записано, звичайно, ім'я й прізвище самого гетьмана: «Его м[илість] пан гетман Богдан Хмельницький». А одразу ж після гетьмана названо його старшого сина: «Томиш Хмельницький»! Реєстр складався, як видно, без участі Тимоша: 25 вересня 1649 р. Богдан Хмельницький сповіщав трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці про те, що його син Тиміш буде посланий до нього для узгодження умов укладення воєнного союзу. Посольство було досить успішним. А вже 2 грудня 1649 р. Тиміш та Юрій Хмельницькі брали участь у прийомі в Чигирині московського посольства на чолі з Григорієм Нероновим та Григорієм Богдановим, а пізніше отримали від останніх і традиційні подарунки.

Мирний перепочинок для Гетьманщини був коротким і неповним. Навесні 1650 р. хан Іслам-Гірей III став вимагати від гетьмана, щоб той надав йому допомогу у походах проти сусідніх держав (Московії та Молдавії), а також у придушенні його васалів — «темрюцких черкас» на Північному Кавказі. Довелося віддавати борги союзникам. Богдан Хмельницький наказав полковникам прибути у Полтаву для підготовки до походу, одночасно відправив посольство Івана Тафларія (Тафларія) до

Москви, щоб заспокоїти царя Олексія (мовляв, похід буде спрямований не проти Москви, а тільки проти кавказьких ворогів кримського хана). Невдовзі під Полтавою було сформовано корпус добірних козаків чисельністю 6 тисяч, але сам Тиміш подавав більшу цифру — 20 тисяч, ймовірно, з метою залякування противника, що було типовим явищем у той час. У липні 1650 р. гетьман скерував цей корпус на Північний Кавказ. Його очолили Тиміш Хмельницький та генеральний осавул Демко Лисовець (Лисянський); були серед командувачів також канівський і черкаський полковники, ймовірно, це були відповідно Семен Савич та Іван Воронченко. Маршрут походу пролягав з Полтави на Орчик, Берестову, р. Оріль, р. Самару, р. Вовчі Води, р. Ведмежі Води, Тернівку (село суч. Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.), «Колиш», «Кремки», врешті по р. Міус у Приазов'ї. Тут вони стояли два тижні, бо до них мали підійти ординці. Далі шлях мав пролягати через землі Війська Донського. Це викликало тривогу донців, які перед тим шарпали Крим і об'єктивно допомагали Речі Посполитій. Донці почали спільно мобілізувати свої сили і зміцнювати укріплення, а одночасно скерували до Тимоша посольство на чолі з отаманом Корнилом Білгородцем, яке привезло подарунки: борошно, рибу та вино. Тиміш Хмельницький заспокоїв донців, бо похід було скеровано не проти них, а проти деяких гірських племен. Щоправда, хан таки просив гетьмана вдарити й на донців, але Богдан Хмельницький вийшов з гострої проблеми, перевівши стрілки на Молдавію. Почувши про прихід військ Тимоша, горці запросили у хана миру, тому йти українським козакам на Кавказ через донські землі вже не було сенсу. Богдан Хмельницький теж поспішив відкликати корпус в Україну, тим більше, що нависала загроза на західних кордонах Гетьманщини. Кримсь-

кий хан погодився з аргументами гетьмана, і корпус Тимоша Хмельницького та Демка Лисовця повернувся до Полтави, так і не ставши до бою. Зворотний маршрут пролягав майже тим самим шляхом: спочатку козаки повернулися до р. Вовчі Води, а потім пішли вздовж татарських улусів, і ординці давали козакам коней, волів та овець. Після повернення до Полтави частина козаків там залишилась, а Тиміш поїхав з іншими (понад 3 тисячі) у Чигирин. При ньому було 10 гармат. Під Босівкою батько й син зустрілися, а потім (очевидно, різними шляхами) повернулися до Чигирина.

Восени 1650 р. почався українсько-татарський похід на Молдавію. У середині серпня 1650 р. Богдан Хмельницький стояв під Уманню, де його зустрів уманський полковник Йосип Глух. Тут гетьман збирав свої війська й чекав на підхід орди з ханом Іслам-Гіреєм III. Наприкінці серпня більш як 40-тисячна українська армія разом з 20—30 тисячами ординців рушила Уманським шляхом на Молдавію. Вони вийшли на береги Дністра і 1 вересня отаборились в Ямполі напроти молдавських Сорок. Похід був надзвичайно успішним: дуже швидко впала тодішня молдавська столиця — Ясси, а господар Василь Лупу мусив просити миру й підписати вигідні для України пункти мирного договору. На цю подію український народ відгукнувся думою «Богдан Хмельницький і Василь молдавський», де зокрема відзначалося:

«То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив!»

Одна із статей мирного договору говорила про майбутній шлюб Тимоша Хмельницького з Роксандою — дочкою Василя

Лупу. Тут треба кілька слів сказати про цього молдавського господаря. Василь Лупу (Лупул) Коці був албанцем за походженням (деякі вважають його чи то греком, чи то македонцем, чи то валахом) і виводив свій рід з албанських поселенців з Арбанаші (Албанікаторі) біля Тирново у Болгарії. У Молдавії він обіймав кілька важливих посад: великий вістерник у 1620—1621, 1627—1628 рр., великий ворник у 1630—1633 рр., врешті молдавський господар (воєвода) у 1634—1653 роках. Як господар він прийняв ім'я Василь (Васіле). У 1640 р. за цього участю та за сприяння Київського митрополита св. Петра Могили у Яссах було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, а в 1641 р. засновано першу молдавську друкарню. Збереглося чотири портрети Лупу, в т. ч. два — на фресках. На них він зображений як людина 40—50-річного віку, з правильними рисами обличчя, виразними очима, «римським» носом, густими дугоподібними бровами, вусами та невеликою бородою. Його дружина Василиса Буціос доводилася ріднею господарському роду Могили, зокрема й Київському митрополиту св. Петру Могили. Деякі дослідники пишуть і про черкеську кров у її жилах. Вона вирізнялася красою. Її старша дочка Марія («Волошанка») у 1645 р. вийшла заміж за польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла, і це подружжя вінчав сам Петро Могила. Були в подружжя й інші діти, сини й дочки. Молодша дочка Роксанда теж була красунею, про що свідчить хоча б її портрет, вміщений на сторінках тогочасної хроніки «Театр Європи» (його копія зберігається в історичному музеї у Львові). На ній зображена молода жінка з овальним обличчям, густим волоссям, красивими очима й бровами, дещо видовженим носом і невеликими ротом та підборіддям. На голові у неї був оригінальний ковпак, подібний до фригійського.

Шлюбом сина з Роксандою гетьман зміцнював міжнародний авторитет Української держави, робив реальним свій план перетворення гетьманської влади у спадкову, зміцнював позиції України в Подунав'ї та на Балканах, врешті позбавляв Річ Посполиту її союзника. Взагалі гетьман хотів, щоб Тиміш Хмельницький або його майбутні сини (саме вони були б цілком визнаними «принцями крові») панували у Молдавії, Василю Лупу планувалося віддати трансільванський престол, а у Валахії посадити майбутнього зятя (одну із своїх дочок гетьман хотів віддати за Михайла — родича Лупу, сина одного з валаських господарів). Гетьман мав і запасний варіант: на один з престолів він планував посадити племінника св. Петра Могили, з умовою, щоб той повернувся до православної віри з мусульманства. Оскільки старша сестра Роксанди — Марія — була дружиною гетьмана Великого князівства Литовського князя Януша Радзивілла, то Богдан Хмельницький через цей канал пробував перетягти його на свій бік. У 1655 р. цей план частково спрацює, коли двоюрідні брати Януш і Богуслав Радзивілли перейдуть на бік шведського короля Карла X Густава — союзника Богдана Хмельницького, а Польща опиниться на межі катастрофи.

Тиміш навіть залишився на певний час у Яссах, про що писав сам Богдан Хмельницький. Однак коли у жовтні 1650 р. відбувся прийом московського посольства на чолі з Петром Протасьєвим та Григорієм Богдановим, то переговори з царськими представниками вів не тільки Богдан, але й Тиміш Хмельницький. 22 жовтня він разом із братом Юрієм брав участь у прийомі і московського посольства на чолі з Г. Унковським та Я. Козловим і дістав свою частку соболів. 23 жовтня до Чигирина приїхали представники молдавського господаря Василя Лупу — сучаський митрополит і Чеголя Спатар, які, очевидно, обговорювали

питання майбутнього шлюбу Тимоша та Роксанди. 28 жовтня Богдан Хмельницький відпустив до Ясс молдавських послів, з котрими домовився про термін весілля: у третю неділю після Різдва Христового, тобто 18 січня 1651 р. за новим стилем. Польська дипломатія виявила надзвичайну активність, щоб не допустити можливого українсько-молдавського союзу, зокрема було відправлено посольство до Стамбула, щоб намовити султана не підтримувати Богдана Хмельницького і заборонити шлюб його сина з Роксандою. Василь Лупу не міг не враховувати всіх цих небезпек і після відходу союзників з Молдавії всіляко затягував реалізацію пункту договору про весілля, тим більше, що на руку й серце красуні Роксанди претендували такі магнати Речі Посполитої, як брацлавський воевода Петро Потоцький, князь Данило Вишневецький, навіть сам польний гетьман коронний Марцін Калиновський. Лупу посилався і на можливі перепони з боку турецького султана, і на несприятливі обставини тощо. Не помагали й погрози Богдана Хмельницького, який навіть обіцяв стерти молдавського господаря в порошок. Лупу чекав, чим закінчиться чергова польсько-українська кампанія...

Нова війна не змусила довго чекати на себе. Вона розпочалася битвою під Красним на Поділлі і призвела до розгрому Брацлавського полку і загибелі самого полковника — Данила Нечая. Перша битва віщувала лихо українським військам у кампанії 1651 року. Зав'язалися бої на Вінниччині, а з півночі натискали литовські війська. Десять у лютому гетьман послав свого сина на Кодак (нині — Дніпропетровськ), щоб там налагодити контакт з татарами і переконати їх виступити на допомогу. Ця місія гетьманича була успішною, бо за даними табірною щоденника князя Януша Радзивілла Тиміш Хмельницький з частиною Війська Запорозького та ординцями на чолі з якимсь мурзою виступив

проти Великого князівства Литовського (до 13.03.1651 р.). Пізніше пронеслася навіть чутка про загибель гетьманича, але вона виявилася недостовірною.

Наприкінці травня 1651 р. Богдан Хмельницький планував вирушити на Волинь, завдати там нищівної поразки ворогу і переможно закінчити війну. Кримський хан неохоче, але все ж виступив йому на поміч. У цей час гетьманич діяв на півночі України, але, виконавши своє завдання, Тиміш Хмельницький повернувся до Чигирина, і батько залишив його боронити столицю разом із досвідченим чигиринським полковником Федором Вешняком (Якубовичем). Як бачимо, гетьман дбав про те, щоб його син здобував досвід у найкращих козацьких воєначальників (Демко Лисовець, Федір Вешняк, пізніше — Йосип Глух та Іван Богун). Виступаючи в похід, Богдан Хмельницький доручив синові також провести слідство у надзвичайно делікатній і неприємній справі, а саме про зраду Мотрони (Олени) Хмельницької.

Ще навесні 1651 р. Тиміш Хмельницький зауважив пропажу певної суми грошей з гетьманського скарбу і написав про це батькові. Пізніше було виявлено причетність до цієї крадіжки дружини гетьмана і факт її любовної зради. Вона зайшла у зв'язок з якимось чи то ключником, чи то годинником і вирішила втекти з коханцем, захопивши бочку з талярами та 1000 золотих червінців. До того ж були перехоплені листи Чаплинського, який підбивав її зарити скарби Богдана Хмельницького у землю, а самого гетьмана отруїти (цей сюжет знайшов певне відбиття у фільмі режисера І. Савченка «Богдан Хмельницький», 1940). Слідство розпочав гетьман, причому вдалося виявити «великі гроші, усі золотом, у бочонках у землю закопані», але завершувати його довелося-таки Тимошу. Пішли

чутки, що гетьман наказав повісити свою невірну дружину разом з її коханцем і що це сталося через підбурювання Тимоша. Згідно з іншими чутками, розправа була ще жорстокішою: Тиміш Хмельницький начебто наказав роздягнути обох коханців догола і повісити їх на воротах у позі перелюбства так, як вони були спіймані на гарячому. Так чи не так, але на життєвому шляху другої дружини Богдана Хмельницького було поставлено ганебну крапку. Пасинок помстився і за свою матір, і за зневажену честь батька. Гетьман начебто не чекав, що його дружина скінчить життя в такий ганебний спосіб і сердився на сина, але приписувати його особистій драмі поразку українських військ під Берестечком, як роблять деякі польські історики, це вже занадто!

У той час коли гетьман рухався на Берестечко, Тиміш Хмельницький повернувся на північний фронт, де справи склалися нещасливо для українського війська київського полковника Антона Ждановича та родича Богдана Хмельницького — полковника Филона Гаркуші. Польський шляхтич Кшицький у своїй реляції від 14 червня 1651 р. згадував про лист гетьманича до батька з проханням надати термінову допомогу повстанцям, які билися проти литовських військ. Резервів у гетьмана не було, і Київ довелося залишити на милість князя Радзивілла. Головні ж події розгорнулися під Берестечком, де внаслідок зради кримського хана Іслам-Гірея III українські війська зазнали поразки. Зав'язалися тяжкі бої під Білою Церквою, які українська армія протягом місяця вела проти об'єднаних сил Корони Польської та Великого князівства Литовського (королівський секретар Анджей М'ясківський оцінював там сили Речі Посполитої у 300 тисяч!). Врешті було укладено Білоцерківський мирний договір (7.09.1651 р.), умови якого були гіршими для

України-Гетьманщини, ніж умови Зборівського миру. Так, кількість козаків-реєстровців мала бути вдвічі меншою (20 тисяч). Реєстр Війська Запорозького 1651 р. не дійшов до нашого часу, але можна не сумніватися, що й там Тиміш стояв під номером другим після свого батька.

Україна знову здобула короткочасний перепочинок, хоча повноцінним його назвати важко. Зокрема, навіть в околицях Чигирини діяли ординські грабіжники, і гетьман послав на їх приборкання свого сина. Тиміш діяв рішуче і поклав трупом кількасот ворогів. Водночас у польському таборі посилювалися намагання не допустити шлюбу Тимоша з Роксандою. Коронний гетьман М. Калиновський послав Василеві Лупу допомогу, тиснув по дипломатичних каналах на Богдана Хмельницького. Варто відзначити, що гетьман не дуже побивався з приводу смерті своєї другої дружини, бо вже у серпні 1651 р. він узяв третій шлюб із козацькою вдовою Ганною Золотаренко «Пилипихою», яка походила з відомого козацького роду, пов'язаного з Корсунем та Ніжином. Її брат Іван був ніжинським полковником, наказним гетьманом, командував козацьким корпусом у Білорусі, де й загинув у 1655 р. і був похований у Корсуні. Другий брат, Василь (Васюта), що замінив Івана на посаді ніжинського полковника, був претендентом на гетьманську булаву у 1663 р., однак загинув внаслідок сумнозвісної «Чорної ради». Її двоюрідний брат — Тиміш Оникійович Золотаренко, був наказним ніжинським і стародубським полковником, ніжинським сотником. Її онук — син Кіндрата — Яків Золотаренко-Хмельницький у 1686 р. став жити на лівобічній Гетьманщині у Прилуках і очолив тамтешню сотню (1690—1709), потім був значним військовим товаришем. Очевидно, підтримував повстання Мазепи, тому у 1717 р. був узятий до Москви, де й помер

бездітним. Для Ганни шлюб з Богданом Хмельницьким теж був третім, від попередніх вона мала кількох дітей, яких гетьман усиновив, і вони мали його прізвище. Тиміш Хмельницький із розумінням поставився до цього шлюбу свого батька, та й Ганна дійсно була гідна свого чоловіка-гетьмана. Це була вольова та енергійна жінка, яка навіть видавала, наче гетьман, універсали, була водночас дуже віруючою і не випадково по смерті Богдана Хмельницького постриглася в черниці. Дослідник генеалогії козацтва В. Кривошея твердить, що цей шлюб сприяв зміцненню позицій гетьмана серед «старожитнього козацтва».

Мирний перепоchinoк Богдан Хмельницький вирішив використати для завершення молдавських справ. Оскільки Лупу зволікав час і далі, гетьман вирішив примусити його виконати умови Яського договору. На шляху українських повстанців, у складі яких був і Тиміш Хмельницький, стояли коронні війська на чолі з М. Калиновським. Потім полонений козак Уманського полку Олекса Савраний твердив на допиті, що Тиміш Хмельницький командував тоді військом із трьох полків (Чигиринського, Уманського та Жаботинського). Досі було відомо про існування тільки Жаботинської сотні, але не можна виключати існування, хоч і короткочасне, й Жаботинського полку. За іншими даними, у битві брали участь також Канівський та Корсунський, можливо й Ніжинський, полки, в т. ч. чимало т. зв. випищиків (козаків, які були викреслені з реестру). Сучасний польський історик В. Длуголенцький вважає, що всього на українському боці було 24 тисячі козаків та 7 тисяч ординців, а на польському — начебто вдвічі менше. Українське військо було поділено на три частини, і Тиміш командував саме авангардом (3—6 тисяч козаків та ординці Карач-бея). Він із Тарасівки рушив на Брацлав і Ладизин, а його піхота щодня долала близько 40 кілометрів,

що було для неї тяжким випробуванням. На день пізніше вирушили основні сили на чолі з самим Богданом Хмельницьким, які обрали інший шлях (через Торговицю та Умань). Розділення української армії на три частини, дезінформаційні заходи Богдана Хмельницького досягли своєї мети: польний гетьман коронний Марцін Калиновський недооцінив силу української армії і тому вирішив атакувати. Але в ході генеральної битви під Батогом (1—2 червня 1652 р.) польське військо було дощенту розгромлене, а сам Калиновський загинув. Тиміш Хмельницький одним з перших переправився через річку і дав бій кінноті Калиновського. Потім, на завершальній стадії битви, він відзначився успішним ударом на ворожий табір з тилу. Після перемоги повстанці обложили Кам'янець-Подільський. Тиміш Хмельницький, який у цей час чомусь посварився з батьком, йшов тоді в авангарді, командуючи Чигиринським, Уманським та Жаботинським полками. У середині червня 1652 р. козаки з'явилися в околицях міста. Тиміш звернувся з листом до Кам'янецького магістрату з вимогою дати викуп, але безуспішно. Почалася облога міста. Хоча вона й затяглася і закінчилася безрезультатно, але шлях на Молдавію було відкрито... Богдан Хмельницький тут же послав до Ясс свого представника Іллю Мануйлова з вимогою, щоб Лупу врешті погодився на негайний шлюб своєї доньки з Тимошем (тоді ж гетьман написав, видно, з цього ж приводу і сину). Цей шлюб був потрібний гетьманові для посилення впливу на Молдавію, зміцнення позицій Української держави, піднесення авторитету роду Хмельницьких. Водночас, як вважають авторитетні українські (В. Смолій, В. Степанков) та польські (З. Вуйцік) історики, гетьман «не врахував належним чином негативних наслідків втручання у розстановку політичних сил у цьому регіоні, що... могло швидко

перекинути потенційних союзників (Валахію й Трансильванію) у супротивний табір». Як свідчать деякі джерела, уже сам факт весілля Тимофія й Роксанди викликав серйозне занепокоєння у правителів названих держав. Окрім цього, Богдан Хмельницький явно недооцінив підступність і політичний авантюризм молдавського воєводи, який також прагнув поширення свого впливу на сусідні країни. Відомо, що в 1652 р. він таємно пішов на угоду з австрійським імператором, спрямовану проти Дьєрдя II Ракоці — правителя Трансильванії.

Молдавський господар знову був змушений капітулювати і послав свого племінника заручником у Чигирин. Приблизно тоді ж (15.08.1652 р.) він надіслав запрошення на весілля почесним гостям, серед яких мав бути зокрема Янош Кемені — командувач військ Трансильванії. Тиміш Хмельницький негайно вирушив до молдавської столиці. Його супроводжував 3-тисячний загін «сватів» на чолі з генеральним писарем Іваном Виговським, генеральним обозним Тимошем Носачем та перяславським полковником Павлом Тетерею. Форсувавши Прут, загін заночував у Бельцях, а 29 серпня 1652 р. в'їхав до Ясс. Як зазначив сучасник, «полковники були на добрих конях, всі в польських шатах». Переговори розпочалися в напруженій атмосфері, але згодом усе було вирішено у добросусідському дусі, і обидві сторони зійшлися на тому, що довгоочікуване весілля і українсько-молдавський союз підуть на користь обом державам. Молдавський літописець Мирон Костин, палкий прихильник польської орієнтації, який був присутній на весіллі, злісно відгукнувся про цей шлюб у своєму творі: «Велика різниця як родин, так і натур! З цього боку господар, що панує з 18 років, цесар з багатством і широкою славою, а друга сторона тільки два роки як вийшла з селянства. Русинки з Ладо, Ладо з усіх

кутків, а сам зять лише назовні чоловік, а по натурі звір». При цьому Костин не зупинився навіть перед брехнею, бо Хмельницький був шляхетського роду, принаймні козацького!

Саме весілля було описане його свідком — теж кимось із пропольськи налаштованих молдавських бояр або й польським агентом, який не пошкодував чорної фарби для Тимоша і для козаків. Один із таких авторів навіть навів у цьому зв'язку анекдот: «Убогий русин, коли просив багатшого віддати заміж за свого сина його дочку, то її мати відповіла: «Отче! Біс його мати, як же закортіло собачому хребтові соболиного хвоста!» Інший автор дав розгорнутий опис (один з його списків було нами виявлено у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові під номером 3923), який містить у собі і деякі важливі подробиці весілля, що відбулося після свята Успіння Пресвятої Богородиці (припадало на 25 (15).VIII.1652 р.), отже й після Успенського посту. 16 серпня 1652 р. Тиміш Хмельницький і його ескорт стояли в Ямполі, чекаючи на прихід великого ворника (канцлера) Фоми — офіційного представника Лупу. Але той не захотів їхати у Ямпіль. Тиміш відчув якусь пастку з боку Лупу і наполіг на тому, щоб господар дав йому у заклад рідного сина, і це було зроблено. За даними молдавського літописця Мирона Костина, у заручники в Чигирин були послані сини Гавриїла — брата Василя Лупу (Андрій, Раду, Олександр і Енахе); сини Георгія Гіки — другого брата Василя Лупу (Георгій та Стефан), а також сини бояр Ніколає Бугуш та Йон Праеску.

26 серпня, у вівторок Тиміш почав переправлятися. У Сороках його з почестями зустрів як сина від імені господаря великий ворник, подав карету, запряжену шестериком коней, подарував різноманітні вина, мед та інший провіант. Із Сорок Фома провів ескорт аж до Ясс, і цей шлях вони подолали за три дні

(Бельці, Прути, Кияни, Ясси). До столиці він вїхав перед полуднем. Тут йому назустріч виїхав з боярами сам господар з 8 тисячами прегарно вбраного (по-турецьки!) війська. Козацький загін теж був добре вдягнений, хоч їхні коні і були досить худими. Молдаван вразило, що козаки спускалися з гори лавою, наче атакуючи, під звуки військової музики. Зїхавшись, перші особи зсіли з коней. Тиміш обняв свого майбутнього тестя, а господар його «як батько поцілував» і звернувся до гостей з привітальною промовою. Тиміш стояв наче вкопаний, слухаючи промову, він тільки покусував губи. З українського боку промову у відповідь виголосив Виговський. Потім майбутні родичі поїхали до палацу. Сучасник звернув увагу, що Тиміш Хмельницький був одягнений в атласний кармазиновий жупан та соболіну ферязь, підшиту оксамитом. Сідло на його коні було гаптоване золотом і обшите перлами. За ним їхав коштовний ридван із скарбами і 400 простих возів із сіллю, яку козаки взяли для принагідної торгівлі. «Полковники були на добрих конях, всі в польських шатах», відзначив сучасник, але основна маса козаків виглядала не так імпозантно. Коли колона підїхала до палацу, вдарив салют з гармат, заграла військова музика, потім і турецька та циганська! Господар запросив гостей до своїх багатих покоїв (майже весь ескорт став табором біля палацу), де вів розмову із Виговським, а потім запропонував умитися та перепочити після дороги. Гостям кинулись помагати молдавські слуги, але Тиміш дивився на них, «ніби якийсь вовк з-під дуба». Гетьманич, певно, був не дуже обізнаний зі світськими манерами, бо обернувся спиною до молдавських бояр і почав стригти собі нігті. Під час обїду він мовчав, за що Лупу навіть образився на нього. На другий день Тиміш готувався до шлюбу. Сучасник не каже, у чому полягали ці приготування, зауважив тільки, що багато вбрані

молдавські боярині танцювали, а Тиміш кутив люльку та дивився на їхні танці. Потім молоді вирушили до церкви. Тиміш їхав на арабському коні, був одягнений у багаті шати, подаровані майбутнім тестем. З ним їхали «друзки» — двоє полковників. Після вінчання Тиміш повеселішав і не втримався, щоб не обняти при всіх молоду, яка йому вочевидь сподобалася. Роксанда теж не була проти шлюбу, навіть наказувала, чекаючи на молодого, співати собі козацьких пісень. Коли молоді в'їжджали до замку, знову били з гармат. Під час бенкету послали по «свашок». Виявляється, в козацькому корпусі знайшлося місце і для українських свих! Ті приїхали спеціальною каретою, причому перед цим вони вже встигли випити за здоров'я молодих. Тиміш був веселим, їв та пив з апетитом, а потім сказав молдавському боярину й дипломату Юрію Кутнарському: «Дякую вельми господареві його мості, є весь достаток, чого більш треба». Після цього заграла турецька музика, гості почали пити за здоров'я Хмельницького (не знати, правда, якого: Богдана чи Тимоша), за союз обох династій, стали бити на radoщах із гармат. Тиміш послав по свій оркестр, і той загравав українських пісень, від чого гетьманич особливо розвеселився і наказав козакам, яких багато прийшло на бенкет, пити горілку, що вони й робили аж до пізньої ночі. Одна свашка — козачка Стаська Курпичка — зауважила невдоволені міни бояринь і гостро сказала їм у присутності молоді: «Чи ми до вас на кепство приїхали? Коли ви пишніші від нас, то чому свою дочку за козака даєте?» Згодом свашки стали роз'їжджатися, а молодий увійшов до покою молоді...

Потім Тиміш влаштував кінну прогулянку в полі, а наступного дня Лупу дав обід у досить вузькому колі (природно, з Тимошем разом) у присутності членів сім'ї та бояр з їхніми

дружинами, а прислуговували їм тільки фрейліни. Тоді Тиміш затанцював з дружиною, їм «служили» (так пише сучасник) Виговський і Тетеря, а Лупу подарував зятеві золотоголову штучку (!), також «сорок соболів», чотири арабських скакуни, два сідла і двох молдавських румаків, а Роксанді — соболину адамашкову шубку, боярам же — гроші, а Виговському — оксамит, атлас, лисячі та рисячі хутра, 300 «левкових», старшині — гроші, сукно тощо. Само собою Лупу дав за дочкою посаг: 20 000 талерів, 2000 червоних золотих, карету і багато інших речей. Весілля Тимоша Хмельницького помітили і на Заході. Паризький часопис «Gazette de France», який заснував ще знаменитий кардинал Рішельє, згадав про це весілля і не втримався, щоб не мазнути його брудом, написавши зокрема, що Тиміш одразу після весілля двічі побив Роксанду.

6 вересня 1652 р. гетьманич разом із дружиною та її боярнями і козацьким ескортом виїхав з Ясс, а Лупу провів їх аж до того місця, де раніше зустрічав. Тут всі зісли з коней та попрощалися. Роксанда при цьому заплакала, передчуваючи тривалу розлуку з батьками. Коли ж батько поцілував її на прощання, вона повеселішала, а потім ескорт рушив на схід. Лупу сів на коня, надягнув шапку і повернувся до Ясс... 4 жовтня Богдан Хмельницький сповіщав путивльського воеводу, що його син «з дочкою Василя... к нам зо всею утіхою повернул». Разом з молодим подружжям в Україну прибули послі від Лупу та грецький митрополит Гавриїл, який за дорученням молдавського господаря їхав до Москви. Під час відсутності Тимоша Богдан Хмельницький отримав листа від польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла (він тоді був фактично командувачем військ Великого князівства Литовського), який до того ж став родичем Хмельницьким, як вище говорилось.

У своєму листі він пропонував задля миру віддати Юрія Хмельницького або його сестер у заручники до Варшави, а Тимошу Хмельницькому могло б бути дано якесь прикордонне староство. На це гетьман не дав згоди... У другій половині листопада 1652 р. Тиміш Хмельницький разом з батьком та генеральним писарем І. Виговським приймав царського гінця І. Юденкова. Після прибуття до Чигирин Богдан Хмельницький дав молодим місто Смілу, де вони й поселилися.

Активні дипломатичні дії гетьмана України викликали занепокоєння серед панівних кіл Речі Посполитої, імперії Габсбургів, Трансільванії, Валахії та Кримського ханства. Вони стали підбурювати молдавську опозицію до виступу проти Лупу, що й сталося наприкінці березня 1653 року. Внаслідок державного перевороту молдавський престол посів Георгій Стефан, а Василь Лупу з дружиною і сім'єю мусив тікати з Ясс до Кам'янця-Подільського. Перед цим Лупу встиг направити до Богдана й Тимоша Хмельницьких прохання про допомогу. Його посол Міхалецький прибув спочатку до гетьманича. Останній з В'язівка (нині — смт Городищенського району Черкаської області), а можливо і з Сміли, відправив послів до Лупу, обіцяючи швидко допомогу. Дещо пізніше Міхалецький прибув у Чигирин до Богдана Хмельницького. Гетьман передав через нього листа молдавському господарю від 18.04.1653 р., в якому зокрема зазначалося: «...висилаю на допомогу... свого сина з кількома тисячами війська». Після цього Міхалецький повернувся до В'язівка, 19 квітня взяв листа від Тимоша Хмельницького і вирушив до Кам'янця-Подільського. Цей лист Тимоша Хмельницького від 19.04.1653 р. єдиний, що вцілів, і то тільки тому, що був перехоплений польськими вояками. Він зберігся у польському перекладі і мав такий зміст (подаємо в перекладі сучасною українською мовою):

«Ясновельможний милостивий господарю землі Молдавської, мій вельми милостивий пане отче і добродію.

Як я через перших своїх посланців повідомив вашу господарську милість, так і тепер через пана Міхалецького, посла вашої господарської милості, повідомляю, що я вирушив з місця у велику суботу. Зволь, ваша господарська милість, вислати мені назустріч своїх послів, котрі б повідомили мене, де я маю прийняти вашу господарську милість. А втім, віддаюся ласці вашої господарської милості.

З В'язівка, у велику суботу увечері.

Найзичливіший син і слуга вашої господарської милості Тиміш Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, рукою власною».

Цікаво, що лист він підписав як гетьман, а не гетьманич! Таким чином, з волі Богдана Хмельницького його син уживав гетьманський титул у міжнародних зносинах, що зайвий раз свідчить про династичні плани вождя Національно-визвольної війни. Як вважають В. Смолій і В. Степанков, намір Богдана Хмельницького відновити свого свата на престолі «був серйозною політичною помилкою, оскільки не лише втягнув Україну в гостру конфронтацію з Валахією й Трансільванією, а й підштовхнув їхніх правителів до укладення воєнного союзу з Річчю Посполитою, що різко погіршило міжнародне становище козацької держави. Хмельницький припустився й іншого прорахунку, поставивши на чолі Брацлавського, Кальницького, Корсунського та Уманського полків (загалом близько 8 тисяч козаків) свого сина Тимофія, який, крім особистої хоробрості, ще не мав достатнього досвіду полководця й вирізнявся надмірним честолюбством, упертістю й запальністю». Однак спочатку кампанія складалася сприятливо для українських військ.

Тиміш виявив рішучість і оперативність, він блискуче виконав намічений його батьком оригінальний план «бліцкригу». Гетьман зважився розділити свої війська: основна частина тримала оборону від можливого польського нападу, а менша була кинута в молдавський похід. Тиміш виступив негайно, з'єднавшись із тестем, а вже за 6—7 днів став на молдавському кордоні! Разом з ним і Василем Лупу були такі досвідчені старшини, як-от: генеральний обозний Тиміш Носач, вінницький полковник Іван Богун та уманський полковник Йосип Глух, осавул Демко Лисовець, але Тиміш був серед них уже не учнем, а рівнею. Ще на Брацлавщині до козацьких лав долучилося близько 2 тисяч опришків, яких очолював Грицько (Герцерко). До корпусу долучився також ногайський мурза Оксакал з невеликим загоном (2000 ординців), яким за участь у поході заплатив Лупу. Форсувавши Дністер, військо захопило Сороки і в милі від них раптово вдарило на світанку на сонну прикордонну сторожу (2 тисячі молдаван, валахів та поляків). У короткому бою майже вся сторожа була знищена, а решта потрапила у полон, мало кому вдалося втекти. Московський посол Б. А. Репнін 2.06.1653 р. зустрівся у Смоленську з польським шляхтичем Петром Скридло, і той повідомив його зокрема про те, що Тиміш Хмельницький з 8-тисячним військом козаків і татар провів до Молдавії грецького митрополита, а потім послішив на допомогу батькові, який вів бої проти коронних військ в районі Зборова. Скоординований удар з двох боків закінчився перемогою українського війська. Але Скридло очевидно плутано розповів про Батозьку битву 1652 р. і в його повідомленні цінною є тільки згадка про грецького митрополита (Гавриїла?). Отже, після бою під Сорокою Лупу лишився на українському боці в сотенному місті Рашкові, а Тиміш пішов на Ясси. Біля села Кочені він пе-

рейшов Прут, а 30 квітня став у милі від табору Георгія Стефана і союзних йому трансільванських військ на чолі з їхнім командувачем Яношем Кемені. Біля села Попрікані козацька кіннота прорвала ворожу лінію оборони і змусила союзників тікати; за деякими даними, ті втратили аж 20 тисяч вояків (кількість явно перебільшена). Хоча союзники знову зібралися із силами, але українське військо рушило на Ясси, відбиваючи ворожі удари. Невдовзі Тиміш узяв Ясси і сів у господарському палаці, а його козаки стали поруч табором. Гетьманич послав слугу Василя Лупу до тестя у Жванець з листом, у якому повідомляв про «очищення» Молдавії і закликав знову сісти на престолі, що й було зроблено. Видатний український історик Михайло Грушевський високо оцінив дії Тимоша Хмельницького, якого порівняв з циклоном: «За два тижні поспіти з Чигрина до Ясс і вигнати семигородського пораженця — блискавичний кидок високої марки, що мусіло зробити сильне враження». Тиміш після прибуття Лупу до Ясс перейшов з табором у Галату — монастир у ясьському передмісті. І Лупу, і Тиміш Хмельницький, очевидно, звели-таки рахунки зі своїми політичними противниками у Молдавії, бо чимало значних осіб кинулися тікати за кордон, досягнувши навіть Стамбула. За деякими даними (щоправда, з ворожих рук), Тиміш повівся з молдавськими союзниками зверхньо і жорстоко, навіть дав наказ козакам стратити Юрія Кутнарського, що був противником українсько-молдавського союзу і шлюбу Тимоша з Роксандою. Така ж доля мала спіткати й ворника Тому та вістерника Йордакі, але Лупу вдалося їх захистити, хоч і з великими труднощами. Тут виявилися і вади вдачі гетьманового сина: запальність, жорстокість, самовпевненість, політична незрілість. У дискусії зі своїми полковниками про наступні дії Тиміш навіть вихопив шаблю і поранив у ру-

ку Івана Богуна (за іншими даними — Демка Лісовця). На жаль, і Лупу не задовольнився виконанням своєї програми-мінімум, тобто повернення монаршого престолу. Він вирішив скористатися присутністю українських полків для розгрому валаського господаря Матія (Матвія) Басараба та захоплення Валахії (у той час ідея об'єднання під однією владою двох держав близьких романських народів постійно була на порядку денному!), тому й підбурював Тимоша перенести воєнні дії на терени Валахії.

Тиміш таки вирішив розвинути успіх і не дуже дослухався до порад досвідчених українських полковників. Він вирішив розбити Матія Басараба попри те, що останній пропонував козакам великі гроші за відмову від походу. А ця виправа, між іншим, потягла за собою загострення відносин України-Гетьманщини з Османською імперією та Кримським ханством, турецький уряд наказав арештувати українських посланців до султана.

Тиміш Хмельницький і Василь Лупу, незважаючи на заперечення досвідчених козацьких полковників, виступили у валаський похід і стали спочатку біля міста Васлуй коло ріки Бирлад. Тут гетьманич влаштував огляд всього війська. Воно нараховувало насамперед 12 тисяч козаків на чолі з Іваном Богуном та Тимошем Носачем і 2 тисячі подільських опришків на чолі з Гречкою; були присутні також молдавські, в т. ч. й німецькі, частини, де зібралося 8 тисяч вояків. У Валахії на них три рази (за деякими даними — чотири) нападали об'єднані війська Матія Басараба та трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці, але щоразу зазнавали поразки, зокрема під Римником. Вони пробували здобути мир ціною викупу, але переможці прагнули розвинути успіх. На сьомий день гетьманич та господар підійшли до міста Тирговіште, і там сталася генеральна битва. Тиміш рвався в бій, і в перший день битви козакам удалося потіснити валахів,

хоча й загинуло при цьому два сотники. Тиміш форсував ріку Тележину, але невдало поставив табір, розділивши його на три частини. Він не дав війську й перепочити, хоча на цьому наполягав його тесть. До того ж він чомусь не хотів розпочати битву одночасно з молдаванами, можливо, підозрюючи їх у зрадливих намірах. На прохання тестя розпочати битву Тиміш відповів: «Якщо, панове, почнете битву, то і я прибуду». Між тим ворог уводив до битви свої переважаючі сили і зручно використовував добре знайому йому місцевість. Спочатку молдавани брали гору, але Тиміш запізнився з допомогою, і в результаті атака захлинулася. Тоді вдарили українські козаки. Коли ж по них артилерія дала залп, вони одночасно кинулися на землю і ядра не завдали їм суттєвої шкоди. Тоді козаки розпочали стрілянину у відповідь і одразу поранили валаського господаря Матвія кулею в ногу, вбили під ним коня. Якби не сильний удар польської кінноти по козацькій піхоті, довелося б Матвію сутужно. А так підупав дух як молдаван, так і українців... Тиміш, очевидно, розгубився, бо навіть не дав команди, де копати укріплення, як це звичайно робили козаки в аналогічних випадках. У цей момент шість молдавських полків перейшли на бік валахів, а решта почала тікати. На додачу раптово вдарила гроза з градом, яка біла в обличчя козакам і підмочила їм порох, а в бою лише холодною зброєю козаки поступились переважаючим силам ворогів, яким вдалося розірвати табір. У цій битві полягло півтори тисячі козаків... Тиміш пробував створити єдиний табір, але було вже пізно, бо молдавани втекли. Тоді козацька кіннота разом з Тимошем та Лупу й собі кинулась через Градіште до Ясс (туди вони прибули 3 червня і відпочивали там 10 днів), втік з кількома опришками й Гречка, а піхота на чолі з Іваном Богуном та Йосипом Глухом таки спромоглася поставити укріплений

табір і боронилася до ночі. Потім вони підпалили частину возів, а самі розпочали організований відступ «оборонною рукою», тобто під прикриттям табору з возів. За іншими даними, їхній відступ полегшила фальшива вість про підхід орди чи прибуття іншої підмоги для Лупу, що налякало волохів і змусило відступати. Козацька ж піхота, хоч і зазнала втрат, але дійшла до Ясс. Тиміш запросив тоді у батька допомоги, але спочатку той не дав її, гніваючись на сина через поразку. До того ж Богдан Хмельницький з дня на день чекав наступу коронних військ на Україну і розпорошення сил могло фатально позначитися на долі всієї кампанії. Тим часом проти Лупу виступили об'єднані сили Георгія Стефана, правителів Валахії та Трансильванії, ще й польська підмога. Лупу зібрав тільки 4 тисячі війська і не міг швидко дістати допомоги, тим більше, що турецький султан Мухамед IV зволікав, тому він знову звернувся до Тимоша Хмельницького. Той із своїх невеликих сил міг дати йому тільки 200 козаків на чолі з уманським полковником Глухом. Із своїм військом Лупу програв ще одну битву і мусив з козаками Глуха відступати в Україну (потім він із сім'єю укріпився в сучавському замку, де сховав і свої багатства). Тиміш повернувся додому разом з Носачем і невеликим козацьким загоном і вже 7 липня був у Смілі. 8 липня він разом з братом Юрієм був присутній на прийомі царського посольства, очолюваного А. Матвеевим та І. Фомінім, а 25 липня з батьком дав послам прощальну аудієнцію. Прийом чергового московського посольства 25 серпня пройшов без Тимоша (з дітей гетьмана присутнім був лише Юрій Хмельницький), бо старший гетьманич виступив у свій третій і останній молдавський похід...

Тоді справа дійшла до чергового перевороту, і Лупу знову потіснив Георгій Стефан (молдавський господар у 1653—

1658 рр.), якому поміг трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці. Богдан Хмельницький не утримався від нового походу, незважаючи на те, що підтримка Лупу в таких умовах і в такий спосіб консолідує союз проти нього Молдавії, Валахії й Трансильванії, які об'єктивно ставали союзниками Речі Посполитої. Гетьман, певно, вважав, що допомога родичу й збереження українсько-молдавського союзу за сприятливих умов, насамперед у разі успіху воєнного походу, змусять Валахію й Трансильванію переглянути свою зовнішню політику. На карту було поставлено дуже багато. Та не знав старий батько, виряджаючи у похід свого старшого сина, що бачить його в останній раз...

Гетьманич виступив у похід 13 серпня 1653 р. і швидко прибув зі своїм 6—9-тисячним військом до стін Сучави, де була його теща з сім'єю і де був скарб Василя Лупу. Відвернувши увагу ворожих військ, він зумів узяти ворожі позиції, з'єднався з обложеним гарнізоном і почав будувати власний табір під стінами міста. Польський хроніст Рудавський віддав належне військовим талантам гетьманича: «Тимофій однією лише славою свого імені здобув перемогу над ворогами і тріумфально вступив до фортеці. Він був щасливішим від Цезаря: прийшов і переміг, навіть не побачивши ворога». На другий день він пішов з гарматами до монастиря Драгомирна і взяв його. При цьому монастир і бояри, які там укрилися, були жорстоко пограбовані. Тим часом Георгій Стефан умовив своїх союзників негайно вдарити на козаків, доки вони ще недостатньо укріпилися.

Зав'язалися тяжкі бої. Проти українських військ та невеликих сил союзних їм молдаван (близько 2 тисяч) була кинута об'єднана польсько-молдавсько-трансільванська потуга. Відчувши ворожу перевагу, Тиміш негайно послав до Чигирина по підкріплення, зокрема лист такого змісту був адресований гене-

ральному писареві І. Виговському і до рук останнього потрапив наприкінці серпня. Але у гетьмана не було сил, щоб одночасно стримувати потенційний польський наступ і відправити частину свого війська до Молдавії. Тому він написав синові листа, просячи його триматися до останнього, але це послання було перехоплено Г. Стефаном. Одночасно він прагнув досягти миру з Річчю Посполитою, проте безуспішно. Тиміш Хмельницький виявив себе під час оборони Сучави хоробрим вояком. За свідченням арабського мемуариста Павла Алепського, гетьманич «щодня виходив на ворогів і побивав їх тисячами, ніхто не міг протистояти його великій відвазі. Щодня виїздив з табору з невеликою купкою людей на буланім коні, котрого дуже любив; побивав, ранив і гонив ворогів; достовірні люди оповідали про нього, що він убив з власної руки 1300 німців... Скільки жалю завдав він полякам — значним і простим; сам один з власної руки вбив їх кілька тисяч».

Спочатку блокада Сучави була нещільна і козаки боронили місто й замок без особливих втрат, навіть влаштовували бенкети, як от 9 вересня. Цей бенкет дав привід говорити про розгульне, навіть розпусне життя Тимоша. Деякі з молдавських дам поскаржилися на Тимоша його тещі, але той її грубо вилаяв, погрожуючи забити її сина. Тещі навіть довелося заплатити велику суму грошей (100 тис. угорських червінців) Тимошу і його козакам. Недипломатично гетьманич повівся і зі своїми союзниками — ординцями. Запідозривши одного з мурз, який походив із значного кримського роду, він наказав стратити його. Навіть коли б ці підозри і мали під собою ґрунт, варто було діяти в інший спосіб. А так непотрібна суворість і прямолінійність Тимоша призвели до того, що невеликий татарський загін покинув своїх союзників. Більше того, кримський хан дозволив тисячі

ординців прибути на підмогу Г. Стефану та трансільванському командувачу Яношу Кемені.

Коли ворожих сил стало більше і вони взяли Сучаву у міцне кільце, у місті став гостро відчуватися брак води, провіанту й фуражу. Козацькі коні почали здихати, трупний сморід отруював повітря. Але козаки, хоч і мусили їсти кінську шкіру, трималися стійко, сподіваючись на допомогу від гетьмана, який дійсно уже вирушив у похід. У ході одного із жорстоких боїв (12 вересня) козаки завдали ворогові тяжких втрат, але тут Тиміш дістав смертельну рану. У цьому випадку джерела незначно розходяться у своїх свідченнях: за одними даними Тимоша було поранено з гармати у бік, за іншими — в ногу, яку довелося відрізати, а гетьманич помер через три години. Деякі додають, що Тиміш Хмельницький робив тоді обхід артилерії на замкових валах, деякі пишуть, що шатро гетьманича шпигун позначив зеленою фарбою і саме туди скерував вогонь угорський пушкар. Достовірніші свідчення змальовують смерть Тимоша таким чином: гарматне ядро вдарило чи то в козацький віз, чи то у гарматне колесо, і одним з їхніх уламків тяжко покалічило ногу гетьманича в ділянці коліна. Виникла інфекція, розпочався «антонів вогонь» (гангрена), ампутація ноги не зупинила її, і Тиміш помер за три-шість днів (його смертельну рану козаки таїли від ворогів). За словами польського хроніста Рудавського, тіло гетьманича так розпухло, що ні одна з одєжин Василя Лупу не могла його вмістити, хоч той і був досить тілистий. Перед смертю Тиміш устиг сповідатися священику і довідатися про радісну новину: Роксанда народила йому двох хлопчиків-близнюків (за даними австрійського дипломата С. Ренігера — одного сина)...

Смерть Тимоша Хмельницького викликала радість у ворожому таборі, що передали деякі польські хроністи, як от Самуель Твардовський («здохлий пес не кусає»). У такому ж дусі висловилися В. Коховський та інші, навіть кримський хан начебто сказав: «Хотів до чорта, то хай тепер і йде до нього». Прихильний до України Павло Алепський з гіркотою писав про загибель Тимоша Хмельницького: «...Це був герой, про якого ми ще не знали в історії, немає в ній прикладу такої відваги та сили». Серед обложених козаків ця смерть викликала жаль і занепад духу. Із загибеллю спадкоємця молдавського престолу багато в чому втратила сенс і оборона Сучави. Щоб запобігти смерті від голоду чи від ударів переважаючих ворожих сил, козаки почали мирні переговори. Новий командувач — полковник Микола Федорович (Носачик) добився 9 жовтня досить пристойних умов капітуляції: козакам (їх залишилось понад 4000) гарантувалося не тільки життя, але й вільний вихід із Сучави і повернення в Україну із зброєю, включно з гарматами і прапорами. Це й було вчинено. Тіло Тимоша Хмельницького козаки забальзамували, поклали в труну, обшиту оксамитом ззовні і всередині, вкрили білим покривалом з нашитими червоними та чорними хрестами, засипали сіллю, щоб тіло не розклалося, поклали на воза і так повезли в Україну, а Сучавою оволодів 10 жовтня Георгій Стефан. Останній дав наказ покалічити дітей Лупу: розпороти носа його синів (своєму хрещенику!) та вухо його дочці, щоб вони не могли претендувати на панування.

Вирушивши табором з-під Сучави, козаки досить швидко дісталися Умані. Там їх зустрів гетьманський свояк Павло Яненко, який очолив траурну процесію. (Федоровича було взято під арешт, а потім начебто й страчено). 2 листопада у Суботіві її зустріла вбита горем Роксанда. На прохання гетьмана скрізь

по церквах поминали покійного, правили панахиди. Потім тіло гетьманича перевезли до Чигирина (його супроводжувала Роксанда), де ще в полі їх зустріло духовенство в ризах і з образами. При в'їзді до Чигирина назустріч вийшли сама гетьманша (Ганна Золотаренко-Хмельницька), молодший брат Юрій, сестри, наказний полковник Василь Томиленко і козаки. Коли тіло заносили до церкви, козаки стріляли з рушниць, а в місті били гармати. Померлого поки що не ховали, постійно читали над ним Псалтир. Духовенство склало панегірики на честь покійного, польський хроніст Рудавський передав чутку, що Тимоша оголосять славним мучеником, який поліг у боротьбі за православну віру («грецькі лестоці наділили небесними почестями і проголосили славним мучеником»). Пізніше прибув Богдан Хмельницький і відбувся похорон. Гетьманича поховали у Свято-Михайлівській церкві у Суботіві. Над гробницею гетьманича за козацьким звичаєм повісили велику корогву, на якій було намальовано кінний портрет покійного з мечем у правій руці і з булавою у лівій. На передньому плані було зображено також Молдавію, спадкоємцем престолу якої мав бути Тиміш. За свідченням Павла Алепського, який брав участь у панахиді, що її проводив антиохійський патріарх Макарій над гробницею гетьманича 13 (3) серпня 1653 р., «ця картина викликала сльози глядача». Пізніше Богдан Хмельницький збудував у стилі козацького бароко прекрасну Свято-Іллінську церкву, яка збереглася донині. Саме у цей храм і було перенесено тіло гетьманича. У 1657 р. поруч було поховано і його батька — Богдана Хмельницького. Але лежати спокійно прахові гетьманича не судилося. Згідно з Чернігівським літописом у 1664 р. польський воєначальник Стефан Чарнецький спалив Суботів і наказав витягти з трун тіла батька й сина Хмельницьких і спалити їх. Але

цю версію заперечували деякі українські історики, насамперед академік І. Крип'якевич. Є й переказ про те, що суботівці зумілидесь перепоховати останки Хмельницьких, щоб вони не дісталися на поталу ворогам. Археологічні розкопки, які проводилися у Свято-Іллінській церкві, виявили рештки декількох чоловічих поховань XVII ст., але й досі неможливо твердити, чи вони мають якесь відношення до Богдана й Тимоша Хмельницьких...

Доля дітей Тимоша Хмельницького невідома. Оскільки про них не згадують джерела, ймовірно, вони померли ще малими. Хоча в історії всяко буває... Роксанда зі своїми служницями (українками та молдаванками) тривалий час жила в Суботові. Є дані, що до неї сватався у червні 1654 р. претендент на молдавське господарство Михайл Петрашкевич (племінник Костянтина Щербана), а у 1657 р. — Юрій Немирич, старшина з найближчого оточення Івана Виговського, але до шлюбу справа не дійшла. Свекор подарував Роксанді три маєтності, одна з яких — поблизу Рашкова — сотенного міста Подністровського полку, і вона переїхала туди у 1658 р., вже по смерті Богдана Хмельницького. На той час її батька Василя Лупу вже не було серед живих. Він хотів добитись повернення собі молдавського престолу, але турецький султан Мухамед IV замість підтримки кинув його у в'язницю, де Василь і помер. Сучасна польська дослідниця Ілона Чаманська вважає, що Роксанда вдруге вийшла заміж, цього разу за якогось козацького полковника Яна (Івана) Антоновського.

Того ж 1658 року Г. Стефана було скинуто з престолу, яким оволодів брат Роксанди — Стефаниця. Останній вирішив захопити Рашків і забрати сестру до Ясс, наміряючись у перспективі схопити Костянтина Щербана, однак зазнав поразки, більше того, дав привід козакам здійснити ще один похід на

Ясси. Роксанда й потім жила у Рашкові і на початку 1660 р. послала свого слугу Георгія Каріазі до московського царя Олексія з тим, щоб він підтвердив її права на три маєтності (подаровані свого часу свекром). У травні 1660 р., а також у березні і травні 1664 р. вона знову писала до царя, просячи матеріальної допомоги і натякаючи на своє бажання жити в Москві, бо в Рашкові дійсно не припинялися воєнні тривоги, а всі її родичі повмирали. Просила вона і за чоловіка однієї із своїх служниць Василя Колачинського, який їздив до Москви у складі посольства Юрія Хмельницького, але через перехід останнього на польський бік Колачинського було арештовано і посаджено у в'язницю в Нижньому Новгороді.

Наступного року козаки промосковськи налаштованого полковника Василя Дрозда пограбували продовольчі запаси Роксанди, і вона була змушена звернутися до польських військ, але її листа було перехоплено. Дрозд прибув до Рашкова і наказав побити Роксанду, а все її майно конфіскувати. Але невістка гетьмана вижила після тяжких побоїв. Відомо, що вона листувалася з гетьманом Петром Дорошенком, а у травні 1666 р. повідомляла його про важливі новини у Молдавії. Вона зверталася й до царя з проханням про матеріальну допомогу у 1671 році. У 1679 р. її племінник став Вселенським (Константинопольським) патріархом під іменем Яків і перебував на патріаршому престолі майже 11 років із перервами (1679—1682, 1685—1686 і 1686—1690 рр.). Очевидно, ця обставина спонукала Роксанду повернутися в рідні молдавські краї. Певною мірою про це свідчить і її розписка на 100 лей, дана у 1686 р. ігуменові Галатського монастиря у Яссах. Роксанда осіла у місті Нямц, відомому славним Нямецьким монастирем, але й тут їй не вдалося уникнути лихого долі. Ян III Собеський відновив у 1689 р. війну

проти Османської імперії, польські війська спробували повернути Молдавію під протекторат Речі Посполитої. Запалили молдавські міста... За свідченням молдавського літописця Йона Некулче, «зарізали тоді ляхи пані Роксанду, дочку воєводи Василя, у фортеці Нямц» (це сталося до травня 1689 р.). Про смерть Роксанди і пограбування майна свідчив і її племінник — Константинопольський патріарх Яків у грамоті від 10.05. (30.04.) 1689 р. та молдавський господар Костянтин Кантемир у грамоті від 11(1).05.1689 року.

Тиміш Хмельницький прожив коротке, але яскраве життя. Про це свідчить і велика увага до його постаті тогочасних літописців та хроністів, як українських (Самовидець, Григорій Грабянка, Самійло Величко та ін.), так і зарубіжних. До постаті гетьманича не раз зверталися українські письменники, наприклад Михайло Старицький (трилогія «Перед бурею», «Буря», «Після бурі»), Павло Загребельний («Я, Богдан»), Роман Іваничук («Мальви»), а деякі навіть робили його головним героєм своїх творів: О. І. Рогова «Тиміш Хмельницький» (1918), Олексій Пахучий «Тиміш Хмельницький, син Богдана» (1992), Юрій Радзикович та ін.

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Наймолодший із усіх українських гетьманів Юрій Хмельницький був чи не найменшою дитиною національного героя України Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомко. Він народився у 1640 або 1641 році (деякі історики вказують навіть 1643 рік!), про що посередньо свідчать різні джерела. Так, відомий польський хроніст Веспазіян Коховський писав, що під час Чуднівської битви 1660 р. йому було 20 років.

Перші згадки про Юрія належать до сумнозвісного нападу Чаплинського на Суботів у 1647 році. У своїй скарзі на ім'я великого коронного гетьмана Миколи Потоцького від 13 березня 1648 р. Богдан Хмельницький писав: «Цей же п. Чаплинський образив мене, наказавши своїй челяді зловити на ринку мого сина, ще малого хлопця, а татаринів своєму — побити його, так що хлопець ледве живий лишився». Наслідком цього тяжкого побиття став хворобливий стан здоров'я гетьманича, на що він нарікав протягом усього свого життя, пізніше у нього виявилася епілепсія. Поза сумнівом, побої завдали майбутньому гетьману і тяжкої психічної травми...

Юрій Хмельницький дістав добру домашню освіту, у деяких своїх пізніших листах він постає як добрий знавець Святого

Письма, охоче цитує, наприклад, 50-й псалом царя Давида, послання св. апостола Павла до коринтян тощо. Він міг читати й писати не лише українською, але й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами, хоча й поступався щодо цього батькові. Він добре володів пером, мав літературні здібності, що видно з образного стилю його листів. Учився Юрій Хмельницький у Києво-Могилянській академії (тоді ще колегіумі), але недовго, бо через погіршення його здоров'я Богдан повернув сина до Чигирини. По смерті батька гетьманич начебто знову вчився у Києво-Могилянській академії, яка отримала такий статус за умовами Гадяцького договору 1658 року. Пізніше, вже як гетьман, Юрій Хмельницький ствердив батьківський привілей академії, зазначивши, що він сам був колись її учнем. Відомо також, що одним з учителів гетьманича був там видатний український письменник, філософ і теолог, ректор Києво-Могилянської академії у 1658—1659 рр. Йоаннікій Галятовський. Повернувшись додому, Юрій Хмельницький продовжив свою науку. В одному з документів 1656 року називається ім'я домашнього вчителя гетьманича — ченця Києво-Печерської лаври Іларіона Добродіяшка.

Про зовнішність Юрія Хмельницького можна судити з двох пізніших портретів, один з яких подавався у німецькій друкованій хроніці другої половини XVII ст. «Theatrum Europaeum» («Театр Європи»), а другий — у літописі Самійла Величка. Не суперечить цим портретам і словесний опис зовнішності Ю. Хмельницького. Один із сучасників (Е. Трейнер) змалював Юрія «чорнявим юнаком 18 літ, скромним, мовчазним, що виглядав швидше монастирським послушником, ніж козацьким гетьманом і сином знаменитого Хмеля». Сорокарічного Юрія Хмельницького описали детальніше і в дещо інший спосіб: лю-

дина невелика на зріст, зграбна. Юрій мав дещо видовжене обличчя з невеликими, глибоко посадженими очима, які робили погляд гострим і дещо насмішкуватим, гострий ніс, маленький рот, чисте обличчя, невеликі вуса. Він був одягнений у жупан, шапку, оперезаний польським пасом, мав при собі шаблю, самопал і пістолі. Самійло Величко назвав у своєму творі гетьманича євнухом («з натури євнух»), але такий відгук літописця, що був вороже налаштований до Юрія Хмельницького, не є достовірним. Якщо наприкінці 50-х років він був ще зовсім молодою людиною, яка відзначалася побожністю, то на останньому відтинку свого життя, очевидно, надолужив роки аскетизму. Деякі джерела недвозначно натякають на нестримність його особистого життя у цей період.

Відомості про гетьманича все частіше з'являються з 1649 року, коли він (ще 8-літнім!) бере участь (звичайно, символічну) у прийомі зарубіжних посольств у Чигирині. Чим старшим ставав Юрій, тим поважнішу роль він відігравав, йдучи слідами свого брата Тимоша. У королівській інструкції послам Речі Посполитої до Гетьманщини М. Зацвіліховському та З. Чорному від 30.08.1652 р. йшлося про те, щоб гетьман Богдан Хмельницький на доказ своєї щирості і безпеки польських «комісарів» на мирних переговорах дав у заручники свого сина Юрія та кількох старшин. Характерно, що ці заручники мали б бути на боці короля Яна Казимира. Однак під час аудієнції послам у Чигирині Богдан Хмельницький рішуче відкинув такі домагання, мотивуючи це молодістю свого сина. Коли ж той підросте, гетьман обіцяв віддати його на королівську службу (така обіцянка була, очевидно, не більш як красивим дипломатичним жестом). Пізніше у листі до Богдана Хмельницького цю проблему порушив і польний гетьман литовський, князь Януш Радзивілл. Він про-

понував гетьману Війська Запорозького віддати Юрія у заручники, щоб той завжди був на боці короля, а «потім він міг би стати великою людиною при дворі». Радзивілл пропонував таке і незаміжнім дочкам Богдана Хмельницького, спокушаючи їх вигідними шлюбами за «великими людьми». Хотіли дістати Юрія у заручники польські дипломати (Шумовський) і на початку 1656 року. Але ані золота клітка, ані обіцянки блискучої кар'єри при королівському дворі не вплинули на Богдана Хмельницького — правителя незалежної Гетьманщини, який зовсім не прагнув наражати на смертельну небезпеку своїх дітей, тим більше єдиного спадкоємця. Після загибелі старшого брата Тимоша у 1653 р. Юрій лишився єдиним сином Богдана, і старий гетьман, стан здоров'я якого погіршувався, все частіше подумував про передачу йому своєї булави. Через це кількість згадок про Юрія Хмельницького в історичних джерелах зростає, Юрія трактують уже поважно, як значну фігуру в політичній грі.

28 серпня 1653 р. гетьманич брав участь в офіційному прийомі московського посла Івана Фоміна, а 23 жовтня того ж року — у прийомі ще двох послів (Родіона Стрешнева та Мартем'яна Бредихіна). Тоді ж він отримав і царські подарунки (соболи); подарунки, призначені для брата Тимоша і Роксанди, не були видані (Тиміш загинув, а Роксанди не було тоді в Чигирині). Юрій Хмельницький разом із генеральним писарем Іваном Виговським у супроводі 50 козаків з прапорами та оркестром проводжали від Чигирини дві милі посольство Стрешнева та Бредихіна, попередньо вручивши їм гетьманські подарунки (кінь, дорогий лук із стрілами, гроші). 5 квітня 1656 р. гетьманич разом із Виговським та ще деякими старшинами зустрічав чергове московське посольство, очолюване дяком Ларіоном Лопухіним. Влітку 1656 р. відбувся історичний візит в Україну

антиохійського патріарха Макарія, який 1 серпня прибув до Чигирина. Спочатку патріарха зустрічав генеральний писар Іван Виговський. Коли ж гість і його ескорт наблизилися до міста, то назустріч вийшов Юрій Хмельницький з процесією духовенства. Він провів патріарха до дерев'яної Успенської церкви, яка стояла коло гетьманського будинку. Там був уже і Богдан Хмельницький, на прохання якого патріарх очолив літургію з єпископом Діонісієм Балабаном, майбутнім київським митрополитом. Після богослужіння відбувся обід у гетьманській резиденції...

У жовтні 1656 р. до Чигирина прибуло трансільванське посольство на чолі з Ласло Уйлакі, яке мало остаточно узгодити пункти договору з Україною-Гетьманщиною. 11 жовтня Уйлакі був прийнятий гетьманом, причому серед найближчого оточення останнього були Юрій Хмельницький та Іван Виговський. У березні 1657 р. до Чигирина прибули послы і від австрійського імператора Фердинанда III Габсбурга: мартіанопольський архієпископ Петро Парчевич і боснійський прокуратор Христофор Маріянович. Після переговорів відбулася прощальна аудієнція. Оскільки архієпископ захворів, то на відпуску 28 квітня був тільки Маріянович. Після теплої розмови хворий Богдан Хмельницький покликав до себе сина і сказав у присутності австрійського посла: «Сине мій Юрку! Вважай, аби справувався добре! Маєш над собою ласкавого пана цісаря римського (Фердинанда III. — Ю. М.), котрого ми взяли собі за посередника і патрона, постарайся йому послужити, а він, як ласкавий пан, у всякій потребі тобі pomoже!» Старий гетьман аж заплакав від хвилювання, а потім разом із сином поблагословив посла на щасливий зворотний шлях. Дещо пізніше в Чигирині був посол Речі

Посполитої Станіслав Казимир Беневський — у майбутньому один із творців Гадяцької угоди. За його словами, Богдан Хмельницький вимагав, щоб Україна була окремою державою і щоб король дав гетьманську булаву Юрію, який цареві не присягав і тому може спокійно прийняти її. Ось чому відсутність присяги Юрія цареві Олексію була важливою для Богдана Хмельницького. Коли ж царські послы у червні 1657 р. наполягали на тому, щоб Юрій таки присягнув, гетьман відмовив їм у цьому: «...поки я живий буду, гетьманство і всяке старшинство тримаю при собі; а як після моєї смерті стане гетьманом Юрій, він зложить присягу».

15—21 квітня 1657 р. на старшинській раді було ухвалено, що по смерті Богдана Хмельницького гетьманом (співрегентом) стане його син Юрій, якому батько й поспішив передати булаву. Про цю раду згадується навіть у народній думі про смерть Богдана Хмельницького. Згідно з нею старий гетьман, передчуваючи близьку смерть, скликав через Івана «Луговського» (Виговського) раду в Суботові, на якій згадав як своїх можливих спадкоємців полковників Антона «Волочая» (Ждановича), Григорія «Костирю» (Лісницького), Филона Джеджалія і Мартина Пушкаря. За іншим варіантом думи, Богдан пропонує кандидатами на гетьманство Івана Виговського і Павла «Тетеренка» (Тетерю). Але козаки «смутно собі мали, тяжко вздыхали, словами промовляли», відхилили ці кандидатури, а висловили бажання мати гетьманом «сина твого Юруся молодого, козака лейстрового!» На заперечення гетьмана, що його син «молодий розум має, звичаїв козацьких не знає!», козаки відповіли:

«Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати,
Будем його поважати,
Тебе, батька гетьмана, вспоминати!»

Почувши такі теплі слова, старий гетьман просльозився, а потім «милосердному Богу душу віддав». Юрій же в цей час був під Білою Церквою і, отримавши листа про батьківську смерть, «світа Божого не взвидав!» Далі у цьому варіанті думи йде пропуск, текст відновлюється уже при згадці про відставку Івана Виговського й поставлення на гетьманство Юрія Хмельницького. Козаки ж просять Бога, щоб за гетьмана молодого жити, «як за старого». У другому варіанті при нареченні на гетьманство «Євраха Хмельницького» козаки дали салют з пищалей і вітали його батька. Богдан же благословив сина, передрикаючи, що коли він буде довго гуляти над Ташликом-рікою, то не застане його в живих, що й сталося. Тоді Юрій наказав копати батькові могилу «у Штомином дворі, на високій горі», причому козаки шликами носили землю, насилаючи курган. Ця легенда зафіксована і в деяких інших тогочасних джерелах. Так, білоруський мемуарист Василь Рудович стверджував, що Богдана Хмельницького було поховано «не біля церкви. А це згідно з його волею, висловленою у заповіті, бо він цього не гідний... Його було поховано у степу, де він звелів насипати курган такий високий, який можуть зробити 1000 козаків протягом року, насилаючи землю на одному місці». Згідно з другим варіантом думи, складеним, очевидно, одразу по смерті старого Богдана, козаки, поховавши гетьмана, не поспішили визнати Юрія його спадкоємцем:

«Тоді ж то козаки, поки старую голову Хмельницького зачували,
Поти і Єврая Хмелниченка за гетьмана почитали!
А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,
Не стали і Єврася Хмелниченка за гетьмана почитати:
«Ей, Єврасю Хмелниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!»

Хоча Юрій Хмельницький ще мав тільки 16 років, він уже з волі батька та старшинської ради був гетьманом і саме так його називають джерела у червні-липні 1657 року. Ірунт для передачі синові булави Богдан Хмельницький заклав! Не дивно, що іноземні послы, які відвідували Чигирин навесні-влітку 1657 року, називали Юрія Хмельницького гетьманом, навіть не наказним, а повноправним!

13 червня Юрій з Виговським та генеральним осавулом Іваном Ковалевським (своїм родичем) зустрівач під Чигирином московське посольство на чолі з Василем Бутурліним. 19 червня Юрій та Виговський самостійно вели з ними переговори, час від часу консультуючись із хворим гетьманом. Мова йшла насамперед про складні військово-політичні питання, оскільки Москва стала за тодішнього ворога України — Речі Посполитої, а Чигирин у відповідь уклав союз із Трансільванією та Швецією. Своєрідною антимосковською демонстрацією було те, що старий Богдан приймав одночасно і шведського посла Лілієнкрона, причому цей прийом відбувався за участі і Юрія Хмельницького. 20 червня московським послам було дано прощальний обід у гетьманській світлиці. Сам гетьман через хворобу не міг тут бути присутнім, його особу представляли Юрій Хмельницький, Іван Виговський та зять гетьмана — Данило Виговський. Послів частували дружина гетьмана Ганна і його дочка Олена (дружина Данила Виговського). Приблизно у той же час в Чигирині був і трансільванський посол Шебеші, і послы кримського хана Мухамед-Гірея IV. Татарські послы хотіли обмінятися присягою з молодим гетьманом і схилити Гетьманщину до спільного походу проти придунайських держав, чому Богдан Хмельницький спротивився, погрожуючи в разі такої війни навіть ударити на Крим. Для можливої відсічі ординцям було послано

військо на південно-західні кордони України між Корсунем та Уманню. Зав'язалися перші бої. Хан рушив на Брацлав, і Юрій Хмельницький поспішив йому назустріч. У ході походу, який був досить успішним, відбулися певні перестановки, і Юрій Хмельницький з волі батька очолив тільки резервне військо, яке стояло на берегах р. Ташлик. Це призначення було багато в чому формальним, бо насправді командували військом досвідчені полковники — Іван Богун та Григорій Лісницький. Сам Богдан сподівався, що молодший син досягне повноліття під опікою генерального писаря Виговського, стане повноправним і досвідченим гетьманом, продовжить батьківську справу. Але цей задум у тогочасних українських умовах мав мало шансів бути реалізованим. Навіть в Англії при владі не втримався син могутнього Олівера Кромвелля! І це в країні, яка тривалий час не зазнавала ворожих нападів, мала майже безперервну традицію власної державності! Що ж казати про Україну, якій загрожували вороги на всіх кордонах! Старий Хміль не зумів повністю врахувати розстановку політичних сил в Україні і недооцінив брак досвіду й таланту державного діяча, адміністратора чи полководця у зовсім ще молодого гетьманича.

Перші тривожні ознаки виявилися вже на Ташлику. Спочатку волю старого Богдана порушив київський полковник Антон Жданович, який із своїм корпусом козаків самовільно покинув шведських і трансільванських союзників і повернувся в Україну. Коли ж Юрій Хмельницький 1 серпня дав наказ виступити в новий похід проти Польщі, козаки забунтували. Вони були вже змучені тривалим стоянням на кордоні проти татар і не хотіли йти воювати на територію Польщі (тут далися взнаки і плоди нерозуміння гетьманської політики, і боротьба різних таборів усередині української панівної еліти, і типово

селянське небажання воювати далі свого хутора). Юрій Хмельницький через два дні був змушений видати наказ козакам йти до Білої Церкви. Про невдоволення козаків писав тоді московський посол — агент Желябузький, котрий 20 липня — 1 серпня відвідував у таборі Юрія Хмельницького і вів з ним переговори. На переконання видатного українського історика Михайла Грушевського, Юрій Хмельницький не виявив під час військових заворушень необхідних лідерських якостей, і його авторитет підупав. Посередньо про це свідчить, наприклад, той факт, що миргородський полковник і наказний гетьман Григорій Лісницький, посланий з клейнодами (булавою та бунчуком) до Юрія Хмельницького, затримав їх у себе, прагнучи передати їх своєму приятелеві Івану Виговському. Богдан Хмельницький звелів тоді заарештувати обох порушників його волі, стратити Лісницького, а Виговського закувати в кайдани. Лише на третій день гетьман відійшов від гніву і помилував обох. Клейноди ж відбирали у Лісницького полковники, вони ж і принесли їх Юрію. Шведський посол Лілієнкрона відзначив, що старшина вже тоді була поділена на дві партії: одна підтримувала Юрія Хмельницького, а друга — Івана Виговського. Обидві партії були вороже налаштовані одна проти другої, партія Юрія навіть підбивала його батька дати наказ про страту чотирьох керівників опозиції!

Бунти в українським війську і капітуляція союзника — трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці — були останніми краплями, які переповнили чашу життя Богдана Хмельницького. З ним стався апоплексичний удар (інсульт), відібрало мову, і так гетьман пролежав п'ять днів, а на шостий помер. Це сталося 6 серпня (27 липня) 1657 року... Юрій Хмельницький, дізнавшись про батькову смерть, розпустив військо по домівках (цим він при-

пинив бунти) і прибув до Чигирини й Суботова 12 серпня. Його зустрічали Іван Виговський, Юрій Немирич, шведський посол Лілієнкрона та трансільванський посол Шебеші.

По смерті батька Юрій Хмельницький стояв дуже близько до затвердження його гетьманом, тим більше, що він був визнаний батьковим спадкоємцем і щодо гетьманської булави. У Чигирині було вирішено провести після похорону Богдана Хмельницького раду, на якій мали б обрати Юрія цілком повноправним правителем Гетьманщини. Павло Тетеря поспішив тоді написати листа до царя Олексія, щоб той затвердив Юрія на гетьманстві. Однак царський уряд мав свої плани щодо України. Сюди було негайно скеровано посольство на чолі з Василем Кікіним, який мав переконатися, чи дійсно Богдан Хмельницький помер, але не поспішати з підтримкою будь-якого кандидата. Царський уряд прагнув позбавити Гетьманщину самостійності, а для цього треба було, скажімо, взяти Юрія Хмельницького із батьківськими скарбами до Москви до повноліття (фактично як заручника). Такі наміри неминуче мали породити гострі конфлікти між Московією та Україною-Гетьманщиною...

2 вересня 1657 р. Богдана Хмельницького було поховано, а вже через день у його будинку відбулися переговори Юрія Хмельницького, Івана Виговського та інших старшин з царським послом, відбулася й перша старшинська рада в Чигирині. За словами мемуариста Єрлича, коли московський посол озвучив вимоги, що обмежували суверенітет України, це викликало протест, посла начебто навіть кілька разів ударили в обличчя. Спроби посла покликатися на присягу цареві Богдана Хмельницького козаки відкинули: «Вже Хмель помер, що цареві московському присягав, і присяга з ним померла».

Наступного дня, 6 вересня, на подвір'ї Богдана Хмельницького (тепер уже нового власника — Юрія Хмельницького) була проведена друга старшинська рада. Вирішили обрати гетьманом Івана Виговського до того часу, коли Юрій Хмельницький досягне повноліття. Виговський навіть мав підписуватися нестандартно («на тот час гетман»), а брати в руки булаву й бунчук він мав лише тоді, коли буде виходити у Військо. Не всі козаки сприйняли таке рішення. Один з них, чигиринський козак Іван Кравець, говорив московському послу Рагозіну 8.12.1657 р.: «...не дуже-то його (Виговського. — Ю. М.) любить наш брат — більше люблять Хмельниченка — хочуть мати його гетьманом, найбільше що три або чотири роки потерплять... та й виберуть Хмельниченка. А з ним (Виговським. — Ю. М.) заодно полковники, сотники, осавули й козаки багаті». Такі настрої підтвердили й козаки з Бужина.

Юрій Хмельницький через крах своїх надій на гетьманство почувався глибоко ображеним. Він до кінця життя не зміг пробачити цього Виговському, хоч за останнім тоді була більшість старшин. Не без вини був і сам Виговський, котрий взяв собі частину Богданових скарбів, хоч мав на них право як родич (його рідний брат Данило був одружений з Катериною — дочкою Богдана Хмельницького, сестрою Юрія). Пізніше, на початку 1658 р., Виговський їздив з кількома тисячами козаків до Гадяча, щоб викопати там скарби Богдана Хмельницького. Такі дії не поліпшили стосунків між обома претендентами на гетьманську булаву. Їхнім особистим конфліктом скористалася насамперед опозиція проти Виговського, котрій було дуже вигідно прикривати свої діяння іменем великого Богдана. У цій ситуації чи не вперше виявилися вади характеру Юрія Хмельницького, котрі повинні були б застерегти прихильників його об-

рання гетьманом: надмірне честолюбство та егоїзм були нещасливо поєднані з надмірними вразливістю та неврівноваженістю, недосвідченістю, підозрілістю та слабкою волею.

Юрій Хмельницький все сильніше ангажувався в політику, в інтриги проти Виговського, маючи таких «добрих» порадників, як Іван Брюховецький. Однак певний час Юрія вважали більш-менш лояльним до нового гетьмана. Принаймні, коли повстав Полтавський полк, Юрій спочатку не підтримав його. Більше того, представник Виговського — Григорій Лісницький — на зустрічі з московським послом Зюїніним наприкінці січня 1658 р. запевняв, що їхати гетьману у такий складний час до Москви ніяк не можна, замість нього доведеться їхати Лісницькому та Юрію Хмельницькому. Але останній вже передавав полтавському полковнику Мартину Пушкарю інформацію про «зраду» Виговського, а Пушкар поспішив переслати її до Москви. Про це ж доносив московському послу Байбакову 23—25.03.1658 р. і слуга Юрія Хмельницького — Семен. Потім Юрій Хмельницький писав до царя Олексія, просячи при okazji про звільнення з неволі його челяді, взятої в полон у гадяцьких маєтностях: Тимоша, Поривая та ін. Таке піклування про невольників (родичів, слуг чи звичайних козаків) неодноразово зустрічається в його документах, що позитивно свідчить про Юрія Хмельницького. Зокрема йому писав з проханням поклопотатися про своє визволення і його шурина — полковник Іван Нечай. У серпні 1658 р. Юрій запросив до Суботова київського митрополита Діонісія Балабана задля освячення нового храму і, очевидно, у зв'язку з роковинами смерті батька. Тоді ж митрополит побував і в Чигирині у гетьмана Івана Виговського. Однак відносини між Юрієм Хмельницьким та Іваном Виговським охолоджувалися з кожним днем. У березні 1658 р. цей факт підтвердив польським дипломатам Павло Тетеря.

Це було пов'язано і з активізацією антигетьманської опозиції. До Юрія Хмельницького приєдналися такі полковники, як Василь Золотаренко, Тиміш Цицюра, Яким Сомко, Йоаникій Силич та ін. Юрій Хмельницький видав навіть свій перший універсал. І це тоді, коли гетьманом, власне, був Іван Виговський! У розпалі повстання проти законного гетьмана Юрій Хмельницький — один з лідерів опозиції — видав 17 січня 1659 р. універсал-привілей, яким підтвердив надання кількох маєностей своїм батьком Івану Аврамовичу. Оскільки універсал було видано в Чигирині, виходить, що Хмельницький зручно скористався відсутністю в столиці Івана Виговського, який воював проти московських сил та опозиції на Лівобережній Україні. Це підтверджує і його наступний привілей, даний з Чигирина 13.05.1659 р. Свято-Михайлівському Видубицькому монастиреві на безперешкодний вилов риби у кількох маєностях. Не випадково, коли 1659 року Виговський з ханом Мухамед-Гіреєм IV рушив під Конотоп, Хмельницький у складі загону козаків-опозиціонерів ударив у татарські тили.

У міру того як слабшали позиції Виговського, Юрія Хмельницького все активніше висували на гетьманство. Врешті Виговський склав свої повноваження на раді під Германівкою на Київщині (осінь 1659 р.), а новим гетьманом було обрано Юрія Хмельницького. Одразу ж перед ним постало пекуче питання зовнішньополітичного курсу Української держави, і до того ж йому, як, власне, і всім наступникам Богдана, довелося вирішувати його в гірших умовах порівняно зі своїми попередниками. Лівобічні полковники у своїй більшості були за союз із Москвою, а правобічні — з Варшавою. Важливу роль у підтримці Юрія Хмельницького відіграв тоді полковник Петро Дорошенко. Коли Сомко розбив у середині вересня 1659 р. під Хмельни-

ком вірні Виговському полки, Дорошенко перейшов на бік Юрія і попервах став одним з керівників його зовнішньополітичного відомства. До речі, він доводився Юрію родичем ще й тому, що взяв шлюб з дочкою Павла Яненка-Хмельницького.

Заявивши спочатку про вірність королеві Речі Посполитої, Юрій Хмельницький поспішив нормалізувати відносини з російським царем, тим більше, що на нього тиснула значна група старшин, особливо з лівобережних полків та інші. Вихідні позиції, зайняті українським урядом, були такі: конфедерація Росії та України. Нові вимоги, які висувала українська сторона в т. зв. Жердевських статтях, повинні були уточнити і конкретизувати деякі пункти 1654 р. з метою збереження суверенітету України. Так, царські війська в Україні могли стояти лише в Києві, а в разі війни вони повинні були б підлягати гетьману України; царський уряд не повинен був приймати жодних листів з України без військової печатки, простіше кажучи, доносів; переговори з іноземними державами в разі, коли це стосувалося України, мали б відбуватися з обов'язковою участю представників українського уряду; мав бути збережений статус Київської митрополії, тобто вона лишалась у підпорядкованості константинопольському патріархові, тощо. Отже, у 1659 р. український уряд на чолі з Юрієм Хмельницьким правильно розумів значення і в той же час недосконалість та незавершеність договору з Росією 1654 року. Тому він прагнув поліпшити цей договір, щоб зберегти рівноправні та взаємовигідні відносини з Московією. Однак царський уряд зовсім не збирався цього дотримуватися і тим більше розвивати його в дусі рівноправності обох партнерів. Він розглядав Україну лише як свою провінцію і прагнув поступово ліквідувати суверенітет Української держави — Гетьманщини, ослабивши її і скориставшись з цього ослаблення.

В самому дебюті нового етапу російсько-українських відносин Юрій Хмельницький та його оточення припустилися помилки, хоч певною мірою і вимушеної: переговори вирішили проводити в Переяславі. Тут зібралися козаки переважно з лівобічних полків, які притримувалися промосковської орієнтації, а до того ж поблизу стояла московська армія. На проведеній тут раді було підтверджено обрання Юрія Хмельницького гетьманом, який прибув на раду разом із генеральним обозним Тимошем Носачем, військовим суддею Іваном Кравченком, генеральним осавулом Іваном Ковалевським, полковниками Андрієм Одинцем, Іваном Лизогубом, Яковом Петренком, Петром Дорошенком, Іваном Сірком та деякими сотниками. Сюди ж прибули й війська самозваного наказного гетьмана Івана Безпалого, який ще раніше заявив про себе як про безоглядного прихильника Москви. Потім вони зважились на проведення переговорів в оточенні російських військ Олексія Трубецького, Василя Шереметева, Григорія Ромодановського та ін. Тут було прийнято статті нового договору з Московією, а старі пункти, привезені Дорошенком (Жердевські статті), були відкинуті московськими дипломатами. Не витримавши тиску, Юрій Хмельницький та інші представники уряду Гетьманщини погодилися з вимогами царських воєначальників-дипломатів, навіть не за протестувавши проти зачитаних на раді Трубецьким «14 статей» — фальсифікату, який був виданий за справжні статті договору 1654 року. Як зазначав свого часу відомий дослідник доби Руїни Андрій Яковлів, «гетьман і старшина покинули Переяслав із неприємним почуттям свого безсилля, поразки й ненависті до брутального побідника».

Зміст Переяславських статей 1659 р. («14 статей»), які то ж року були видрукувані в друкарні Києво-Печерської лаври,

досить добре відомий. Тут зазначимо лише, що російсько-український договір 1659 р. мав чітко виражений класовий характер і відбивав насамперед волю російських феодалів та української козацької старшини. Але на відміну від договору 1654 р. в ньому зафіксовано зміну принципів російсько-українських політичних відносин: Українська держава з рівноправного партнера Росії у своєрідній конфедерації перетворювалася в автономну одиницю імперії. І хоч ця автономія була тоді ще досить широкою, однак дії Москви не полишали сумнівів у тому, що наступ на суверенітет України триватиме й далі. Пізніше Юрій Хмельницький послав до царя Олексія своїх представників — Андрія Одинця, Петра Дорошенка, Павла Єфремова, Остафія Фецкевича (Тецкевича), Максима Булигу та ін. 23 листопада 1659 р. він писав з Чигирина до боярина О. М. Трубецького з проханням посприяти їм. Але це посольство не досягло сподіваних принципових поступок на користь України від Москви. Остання надія Юрія Хмельницького згасла... Були й особисті мотиви для невдоволення: Москва лишила без уваги клопотання нового гетьмана за своїх сестер Олену і Стефаниду, які були дружинами полковників Данила Виговського та Івана Нечая. Це невдоволення дуже швидко вийде потім назовні... Літописець Самійло Величко підозрював Юрія у тому, що він почав уже тоді таємні зносини з представниками короля Яна Казимира. За його даними, на Хмельниченка мав уплинути Бузький — «казнодій» (проповідник) єпископа Діонісія Балабана, майбутнього Київського митрополита, якого король послав після Великодня 1660 р. до Чигирина. Бузький начебто «прослав перед Хмельниченком численні повабні сітки королівських ласк та обітниць і легко загнав його, молододумного, до них. Хмельниченко дав слово відступитися зі своїм козацьким військом від російсь-

кого монарха і знову прихилитися під королівську руку. Відправивши з цією відповіддю того казнодія, Хмельниченко до слухного часу ховав намір свого відступництва при собі». Але, поза сумнівом, Величко, який писав майже через 50 років після цих подій і вороже ставився до Богданового сина, перебільшив його пропольські настрої...

Реалістичнішу картину змальовує у своєму звіті Селецький — гонець посла Речі Посполитої Беневського до Юрія Хмельницького. Селецький з якимсь сотником Василем восени 1659 р. прибув до Умані, а звідти з уманським полковником Ханенком, миргородським полковником Лісницьким та іншими старшинами приїхав до Чигирина. Коли гінці хотіли зайти до господи Юрія Хмельницького, щоб вручити гетьману листи, їх оточили дейнеки, погрожуючи вбити, і тільки втручання осавула (Івана Ковалевського) врятувало їх. Цей конфлікт був явно спровокований самим Ковалевським — прихильником орієнтації на Москву. На другий день розпочалася рада, на котрій вирішувалося питання, з ким бути: з королем чи з царем. Першу точку зору обстоював полковник «Грицько» (Лісницький), а другу — генеральний осавул Іван Ковалевський. У запалі полеміки «Грицько сказав, що тобі, Ковалевський, бути на палі; багато абсурдних речей сказали один одному. Хмельницький без жодного авторитету сидів між ними, так і розійшлися з цієї ради, нічого не ухваливши через Ковалевського». Після цієї ради Селецького було покликано до гетьмана, котрому Хмельницький запропонував їхати до царя, від чого польський гонець категорично відмовився. Пізніше гетьман у своїй кімнаті мав гостру розмову з Ковалевським, яку Селецький підслухав. Виявилося, що Ковалевський схилив гетьмана до царя, бо ляхи будуть мститися йому за справи його батька Богдана. Крім того,

вони зараз не мають сили, казав той, тому краще підемо на їхню землю і «собака на нас не забреше». Мова йшла і про те, щоб запровадити в Чигирин самого Беневського, на що Ковалевський зауважив: «Мудрий, то не приїхав він сюди». Ранком наступного дня переговори Селецького з Юрієм Хмельницьким точилися наодинці протягом трьох годин, внаслідок чого гетьман приєднав до безпечний проїзд Беневському, сказавши: «...я твоєму пану, його мості пану волинському (Беневському. — Ю. М.) ще за батька був приятелем. Нехай приїде безпечно, не варується», тобто не ставить умов. Потім гетьман додав: «Альбо нехай їде, альбо не їде, жаль мені, як бачиш, що я ні в чим не орудую, але той зрайдця Ковалевський; він пише, він печатає, він дейнеків бунтує, до царя посилає... я дві неділі був у москви у ярмі. Що хотіли, то зі мною чинили, не мав до кого вдатися». Потім прийшов слуга від Ковалевського, який вимагав, щоб гонець їхав до царя і там про все домовлявся. Боячись за життя гінця, гетьман відправив його з Чигирина до Суботова й обіцяв дати там прощальну аудієнцію. Але в понеділок до Суботова привезли тіло закатованого московитами Данила Виговського («очі виколоті і залиті сріблом, вуха просвердлені свердлом і сріблом залиті, пальці поперерізувані, литки ніг на шматки по жилі порізані, нечувана жорстокість»). Олена — удова Данила і сестра Юрія Хмельницького — з розпачу вдарила об труну головою так, що тяжко поранилась. Прибіг з кількома козаками і Хмельницький, а побачивши тіло, став гірко плакати. Олена «прокляла його тяжким прокляттям і, коли він хотів йти до неї до хати, кинула в нього поліном. Потім через це тіло між козаками, які побачили таке жорстоке жалування, почалися значні заворушення». Лише у вівторок гонець був відправлений до Умані, а гетьман дав йому пристава, щоб убезпечитися від «гультьяйства». Компанію йому

склав і Григорій Лісницький. В Умані ж його тепло зустріли місцеві козаки на чолі з Ханенком і запевнили його у приязні до короля й Речі Посполитої. Селецький насамкінець зауважив, що між правобічними та лівобічними козаками існує «велика ненависть, неприязнь і недовіра... нарікають на Цицюру, що їх підвів... взагалі велика недовіра між москвою та козаками і між (самими) козаками... велике запустіння в Україні». Як бачимо, Юрій Хмельницький вже тоді не мав значного авторитету, а керувати Гетьманщиною, провідна верства якої дотримувалася діаметрально протилежних поглядів на зовнішню політику держави, ставало неймовірно тяжко.

15 травня 1660 р. Юрій Хмельницький вирядив посольство (В. Золотаренко, Ф. Коробка, К. Матюта) на переговори з представниками Речі Посполитої у Борисові. У даній їм інструкції мова йшла лише про кордони, ліквідацію церковної унії, звільнення батька генерального осавула Івана Ковалевського тощо. Ні про яке підданство королеві в інструкції не говорилось...

Ставши одноосібним правителем Гетьманщини, Юрій Хмельницький видав 11.11.1659 р. одразу три універсали: два на користь Мгарського, а один — на користь Свято-Микільського Крупицького монастирів. Узагалі цей місяць був дуже напруженим для молодого гетьмана, який мусив зайнятися невідкладними адміністративними справами, виїжджав з Чигирини до Ведмедівки, Корсуня та Богуслава. Тоді ж він підтвердив або видав нові універсали на користь Софійського монастиря у Києві, Свято-Микільського Крупицького та Свято-Троїцького монастирів у Козельці, дав грецьким купцям право на безмитну торгівлю, автономний суд. Взагалі 1660 рік був досить врожайним на універсали, бо пішли нові надання Юрія Хмельницького вищезгаданим Крупицькому та Лубенському Мгарському мо-

настирям, а також Ніжинському монастиреві (на містечка Мрин і Салтикову Дівицю), Спасо-Преображенському Новгород-Сіверському, Св. Параскеви у Чернігові, Пустинно-Микільському, Межигірському, Флорівському в Києві та ін. Відомі універсали Юрія Хмельницького, якими стимулювався розвиток торгівлі: про звільнення від мита київських купців, про заборону чинити кривду чернігівським міщанам. У даному випадку Юрій Хмельницький продовжив політику своїх попередників (Богдана Хмельницького та Івана Виговського). Дістали за універсалами Юрія Хмельницького права і маєтності Ніжин, коростишівський протопіп, ждановський священник о. Іван Степанович, вибельські сотник Стефан Шуба та обиватель Данило Знойко, лубенський отаман Павло, військовий товариш Карпо Мокрієвич, чернігівський козак Василь Болдаковський, Улас Федоренко та ін. Щоб посилити свій авторитет на Сіверщині, гетьман взяв під опіку всю любецьку шляхту.

Зайнявся Юрій і зовнішньополітичними справами, від яких багато в чому залежало, бути чи не бути Гетьманщині. Він мусив оперативно реагувати на всі події, що відбувалися в столицях сусідніх держав, і втримати хитку рівновагу, продовжити якомога надовше мирний перепочинок для України. Однак цього важко було тоді досягти, і гетьман із своїм урядом не уникнув помилок та прорахунків. До їх числа можна віднести зокрема спроби продовжити молдавську політику в дусі Богдана й Тимоша Хмельницьких. Привід до цього подала сама молдавська сторона. Тамтешній господар Костянтин Щербан опинився у скрутному становищі, бо проти нього збирав війська протурецьки налаштований конкурент — колишній господар Георгій Гіка та син колишнього молдавського господаря Матвія Басараба — Василь. Ще 16.11.1659 р. Костянтин просив допомоги у ца-

ря Олексія, зокрема прагнув уплинути на Юрія Хмельницького, щоб той дав військо на підмогу. Гетьман написав 29 листопада цареві про свою згоду дати поміч, але Москва зволікала з відповіддю. Щербан не зміг утриматися на престолі й мусив тікати в травні 1660 р. з невеликим військом до Могилева-Подільського, потім до Умані й Чигирина. У гетьманській столиці в липні 1660 р. йому довелося знову просити заступництва у Юрія Хмельницького та царя Олексія. Останній тягнув з відповіддю і врешті заборонив Юрію Хмельницькому давати господарю-емігранту військову допомогу, боячись конфлікту з Османською імперією. Але гетьман через уманського полковника Михайла Ханенка і Остафія Стататієнка вів активні переговори з Щербаном, котрий осів у Кам'янці-Подільському, а в січні 1661 р. послав у Молдавію кількатисячний козацький корпус, який навіть зумів узяти молдавську столицю — Ясси. Однак ця акція не мала особливого успіху, лише погіршила стосунки з Османською імперією та Кримським ханством. Усе ж не на молдавському напрямку вирішувалася доля України...

Юрій Хмельницький та його найближче оточення (Т. Носач, І. Ковалевський, Г. Лісницький), розуміючи суть Переяславських статей 1659 року, намагалися використати їх принаймні як чинник у боротьбі за звільнення тих українських земель, котрі ще залишилися під владою Речі Посполитої. Було вирішено підтримати ідею нового спільного походу на Західну Україну, як свого часу (у 1655 р.) блискуче вчинив Богдан Хмельницький. Ще 28 квітня 1660 р. Юрій Хмельницький видав універсал до сотників Чернігівського полку із закликом готуватися до відсічі польсько-ординському наступу. Через три дні він наказав виступати в похід проти поляків козакам Ніжинського полку. У липні 1660 року формувалися дві групи військ, які мали на

меті визволити Львів і навіть (за сприятливої ситуації) дійти до Кракова. Пізніше з Києва на Захід вирушила 40—60-тисячна російська армія на чолі з боярином Василем Шереметевим («Шереметом»). Останній не вирізнявся талантами полководця, покладався на чисельну перевагу московських військ, був людиною надто самовпевненої, грубої, навіть хамської вдачі. Досить послатися на приклад, що його наводить на сторінках свого літопису Самійло Величко. Напередодні виступу в похід «Шеремет» похвалявся перетворити Польщу на попіл, а короля доставити до Москви у срібних кайданах. Коли ж ректор Києво-Могилянської академії (ним тоді був учитель Юрія Хмельницького Йоанікій Галятовський) відповів, що треба насамперед молитися Богу, а не покладатися на свою силу, боярин відповів, «що при такій силі війська можна справитися з ворогом і без Божої помочі». Під час наради боярин, зовсім не остерігаючись, сказав на адресу Юрія Хмельницького образливі слова: «...прилично бы тому гетманишке еще гуси пасть, а не гетмановать». Що й казати, «добрий» і «своєчасний» стимул для союзника!

Під Фастовом до війська Шереметева приєдналися одинадцять українських полків під командуванням наказного гетьмана Тимоша Цицюри, і об'єднані війська продовжили похід на Любар та Чуднів. Юрій Хмельницький зібрав основні сили українського війська на Ташлику (до 40 тис.) і мав доганяти Шереметева на Волині. З ним у похід виступили досвідчені старшини, які добре зарекомендували себе ще в часи Богдана Хмельницького: генеральний обозний Тиміш Носач, миргородський полковник Григорій Лісницький, брацлавський — Михайло Зеленський, чигиринський — Петро Дорошенко, вінницький (кальницький) полковник Іван Богун, могилівський — Остап Гоголь, уманський — Михайло Ханенко, а також Іван Груша та

Іван Кравченко. Характерно, що до обох груп військ, як і в минулі роки, почало стихійно приєднуватися українське селянство, прагнучи якнайшвидше визволитися від гніту Речі Посполитої.

Зовні події розгорталися подібно до кампанії 1655 року. Але тоді цар Олексій кинув на західний напрямок майже всі свої війська і сам узяв участь у поході. Того року російській армії, яка діяла разом з українським корпусом Івана Золотаренка, вдалося добитися блискучих успіхів у Білорусії, що вплинуло на ситуацію і на українському фронті. Крім того, Українська держава до кривавої міжусобиці 1658—1659 рр. мала значно більший військово-економічний потенціал. Врешті, й міжнародна ситуація в 1660 році склалася значно гірше для України, ніж у 1655-му. Тоді проти Речі Посполитої діяла з усіх боків могутня коаліція, а тепер російсько-українським військам доводилося сподіватися лише на свої сили. За таких умов ведення походу двома окремими групами військ було просто явним прорахунком російського та українського верховного командування. До того ж «герой» каральних операцій в Україні 1658—1659 років князь Боротинський непорушно засів у Києві й не надав допомоги Шереметеву. Тим часом армія Речі Посполитої об'єдналася з військами Кримського ханства і їхні спільні сили склали понад 100 тисяч чоловік. Головне командування цього війська (Станіслав Потоцький, Єжи Любомирський, Ян Собеський, Амурат-солтан) обрало логічний план дій, вирішивши перехопити ініціативу й розбити російсько-українські війська поодинці. Водночас було зроблено все, щоб використати невдоволення козаків Переяславським договором 1659 року і перетягти їх на свій бік. Це теж спрацювало. Досить сказати, що вже на початку оборонних боїв під Любаром спільний та-

бір російсько-українських військ розмежувався, Шереметєв поспішив відгородитися земляним валом від козацького корпусу Цицюри.

З 14 вересня зав'язалися тяжкі бої під Любаром, в яких одразу виявилася перевага коронного війська, що ним командував польний гетьман коронний Єжи Любомирський. Не витримавши тиску противника (особливо потужного удару було завдано 28 вересня), Шереметєв «оборонною рукою» став відступати до Чуднова. Тут його надійно обложили, а 5 жовтня розпочалися штурми його табору, причому з польського боку тут відзначилися і такі знані особистості, як колишній гетьман Іван Виговський, полковник Стефан Немирич (брат Юрія Немирича), поручник Патрік Гордон — майбутній сподвижник Петра I. На виручку «Шеремету» й козацькому корпусу Тимоша Цицюри поспішив Юрій Хмельницький. Про його наміри уже знав Любомирський і скерував до Юрія посольство з пропозицією перейти на польський бік, даючи гарантію збереження усіх прав та вольностей Війська Запорозького. У складі цього посольства були представники української православної шляхти, імен яких, на жаль, не знаємо. Посольство стимулювало пропольські настрої серед оточення Юрія Хмельницького. Тим часом тривали потужні польські атаки на табір Шереметєва, а потім їхнє командування повторило по суті план Богдана Хмельницького, котрий він блискуче реалізував свого часу під Зборовом: частина війська на чолі з Потоцьким залишилася під Чудновом, а друга, більша, на чолі з Любомирським була кинута напереріз Юрію Хмельницькому. Вже 7 жовтня передові частини війська Речі Посполитої, якими командував Іван Виговський, і татари вдарили на Юрія Хмельницького під Слободищами. Розгорілася битва... Коли поляки оволоділи самим містом, вони з подвоєною

енергією взялися штурмувати козацький табір. Його оборонці, в т. ч. й чимало старшин, не виявили тут належного бойового духу, бо не мали відповідних стимулів до воювання. Тим часом нависла загроза тотальної поразки. Саме тут Юрій Хмельницький дістав справжнє бойове хрещення: потужний удар польсько-кримських військ приголомшив його, до того ж усі подумали, що Шереметєва вже розбито... І в розпалі тяжкої битви, коли вороги нібито вже брали гору, Юрій Хмельницький у розпачі замість організації оборони став молитися і навіть дав обітницю постригтися в ченці, якщо йому вдасться вийти живим з кривавої січі. Лісницький мусив перервати молитву гетьмана, сказавши: «Відклади своє набожество на потім, а тепер подумай про нас». Досвід деяких полковників — ветеранів Визвольної війни (Івана Богуна, Григорія Гуляницького, Григорія Лісницького, Тимоша Носача та ін.) дозволив українському війську вистояти того дня і завдати полякам тяжких утрат. Але було ясно, що Слободищенську битву українське військо програло... Потім український хроніст Феодосій Софонович відзначав, що козаки «не хотіли з поляками битися под Слободищами, але кричали передатися». Інший літописець, який переробляв твір Софоновича, додав важливі деталі: в ході битви «Виговський, будучий з ляхами, просил примиря, аби и кролю голдовали, але Хмельницький не хотіл того. Козаки крикнули, аби змирил з ляхами... волали: “Здаймося”». На скликаний старшинській раді все виразніше зазвучали голоси прихильників замирення з Річчю Посполитою. Першим цю думку висловив Григорій Гуляницький, який раніше був одним з найвпливовіших прибічників Виговського і тепер зайняв непримиренну позицію щодо Москви. Його підтримали полковники Іван Груша, Павло Тетєра та інші, які стали схилити гетьмана до зміни зовнішньополі-

тичного курсу. Відіграли свою роль і настрої козацьких низів, і послання Виговського, який запевняв у необхідності розриву Переяславського договору 1659 року. Деморалізований Юрій Хмельницький врешті погодився розпочати мирні переговори, хоча про всякий випадок вислав посольство і до царя, яке було арештоване московськими воєводами. Було налагоджено контакти й з Нурадин-солтаном, який погодився виступити в ролі посередника між українською та польською сторонами, і, дійсно, його місія була успішною. До табору військ Речі Посполитої, насамперед до коронного гетьмана Любомирського, козаки послали Петра Дорошенка на чолі групи дипломатів (Г. Лісницький, М. Ханенко, І. Кравченко, М. Махаринський), і той швидко досяг згоди щодо перемир'я. 27 жовтня 1660 року Юрій Хмельницький з деякими представниками українського уряду підписав договір з 10 пунктів, який багато в чому повторював Гадяцьку угоду, за винятком статті про Велике князівство Руське, а наступного дня відбулася взаємна присяга української та польської сторін. Про цю подію чимало писалося й друкувалося в іноземній пресі та хроніках. Зокрема німецька брошура «Достовірне розгорнуте донесення...» («Wahrhafter ferner Bericht...») вмістила на своїх сторінках низку документів, у т. ч. лист Юрія Хмельницького до короля Яна Казимира від 20.10.1660 року. Після поразки розтанули сподівання на корисні для України умови договору... Представники Речі Посполитої не погодилися відновити Гадяцький договір, а відклали цю справу до переговорів у Варшаві. Там Гадяцький трактат формально поновили, але фактично він мав увійти в життя у надто обтяженому вигляді¹.

---

¹ Оригінал Чуднівської угоди зберігається у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові (№ 402). Хід битви, до речі, досить повно було висвітлено в першій польській друкованій газеті («Польський Меркурій»). Тут було також на-

Тепер Україна ставала автономною одиницею уже в складі Речі Посполитої... Після цього польське військо повернулося до Чуднова, щоб остаточно розгромити «Шеремета». Про поразку під Слободищами та кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу гетьмана було повідомлено Т. Цицюру та підлеглі йому війська. Зачувши про таку новину, чимало козаків стали масово полишати табір, і врешті сам Цицюра перейшов на бік Польщі. Шереметев же під новими ударами мусив капітулювати 23 жовтня...

У цій битві пропало потужне російське військо, через що цар знову почав готуватися до евакуації з Москви на Волгу, а сам Шереметев опинився у кримській неволі. Найголовнішим пунктом капітуляції була відмова російського уряду від претензій на Україну, чого цар не міг пробачити своєму боярину (той вийшов з кримської неволі лише через 22 роки!). За словами літописця Величка, частина ординців не втрималась від спокуси пограбувати українські землі і невдовзі, набравши ясиру, поверталася з Волині до Криму. Їх перестріли запорожці на чолі з Петром Суховієм, які поспішали на допомогу Шереметеву, розбили напасників і звільнили всіх полонених. Довідавшись про результати Чуднівської битви і укладення миру, запорожці вирішили змінити свої плани і помститися за Тимоша Хмельницького. З цією метою вони здійснили напад на Трансільванію і, взявши шість прикордонних міст, повернулися із здобиччю на Січ.

Тим часом Москва, довідавшись про сумні для неї результати походу і про укладення Юрієм Хмельницьким Чуднівсько-Слободищенського миру, засипала його листами з вимогою

друковано лист Юрія Хмельницького до короля Яна-Казимира від 29 (19)11.1661 р., його привезли до Варшави чигиринці Семен Мащенко та Сидір Карпенко (останній був родичем гетьмана).

розірвати цей договір і повернутися «під руку» царя Олексія. 18 листопада було навіть послано з цією метою до Чигирина гінця Феоктиста Сухотіна, але безрезультатно.

Через деякий час у Корсуні відбулася козацька рада, яка підтвердила обрання Юрія Хмельницького гетьманом. Ми маємо її опис у першій польській друкованій газеті «Польський Меркурій». Отже, рада відбувалася таким чином:

«У Корсуні при Спаській церкві є велика площа. Туди зішлася чернь і згідно зі звичаєм утворила коло. Найперше приїхав зі своєї квартири його мосьть пан воевода (чернігівський воевода Станіслав Казимир Беневський. — Ю. М.) і послав по пана гетьмана, котрий тут же прибув із полковниками. Там, поклавши на шапку на землі булаву (це є у них знаком відставки), він [Юрій Хмельницький] промовив кілька слів до черні, кажучи, що ми з Божої і вашої волі повернулися до природного пана; а щоб уже жодні московські уряди між нами не залишалися, король його мосьть, наш милостивий пан, зволив прислати свого комісара, щоб той вчинив між нами лад і т. д. Після нього слово взяв пан воевода і промовляв добрих півгодини при надзвичайній тиші всіх присутніх, виводячи батьківське старання його королівської мості у справі довірених йому Богом земель, бо король не мечем, а своєю ласкавістю прагнув направити заблуканих на вірний шлях. При цьому воевода вказав на всі їхні вади, кажучи, що вони пішли за поганою радою і при ній були б пропали. Він зробив висновок, що його королівська мосьть, пан милостивий, знає все, що робилося ними, але жертвує Господу Богу за наші гріхи і пускає в непам'ять все, що діялося. У відповідь вони кричали до неба, дякували Господу Богу і королеві його мості, нарікали на старшину, котра задля власної вигоди завела їх на манівці. Кричали, що як хто буде бунтувати, то вони

самі такого, навіть рідного батька, будуть убивати. Врешті пан воєвода, скасувавши царські уряди, підняв із землі булаву і від імені короля його мості віддав її Хмельницькому. Другу ж булаву він віддав Носачу на обозного, що було прийнято із вдячністю та ентузіазмом. Врешті пан воєвода вимагав, щоб [козаки] свою вірність підтримали присягою тут же, в церкві. Всі закричали, що вони всі готові до присяги, і з цим пішли до церкви. Там вони подякували Богу, а потім поставили аналой посередині церкви, а на ньому — Євангеліє і в дуже урочистій формі присягли, голосно повторюючи за писарем [слова присяги]. Не з примусу, але добровільно вони з великою охотою тиснулися до присяги і відприсягалися московського царя та його урядів. Після виходу з церкви їх достатньо частував пан гетьман. Бенкет тягнувся кілька годин до ночі, при цьому потужно били з гармат. З особливою честью вони згадували королеву її мосьть, пані нашу милостиву (дружину Яна Казимира Людвіку Марію Гонзага. — Ю. М.), віддаючи належне особливій турботі його королівській мості, завдяки чому вони після таких значних провин були милостиво приведені до королівської милості і до єдності з Річчю Посполитою.

На другий день, тобто 21 листопада, знову була рада, у котрій тільки читали привілеї, дані з сейму Війську Запорозькому, їх слухали у великій тиші з увагою і були ними дуже задоволені. Вони сердилися й нарікали на старшину за те, що вона їм не читала привілеїв і не ознайомлювала з ними, кажучи, що якби нам читали ці привілеї, то ніколи б не дійшло до чогось поганого, ми задовольнялися б ними.

Була рада і втретє наприкінці листопада. Там козацькі емісари добивалися, щоб Семен тут же склав печатку, яка мала бути віддана пану Тетері, що й сталося. Пан Тетера помірковано де-

кларував, що коли б у Війську Запорозькому сталася якась відміна і незичливість проти природного пана, «то тоді я не тільки печатки, але й України не хочу знати». При цій okazji він багато казав їм про московське тиранство, про царські замисли, котрі зрозумів, коли був послом у царя і т. д. Всі закричали: «Не дай, Боже, нам думати про царя або про бунти. Просимо, щоб ти керував молодістю Хмельницького, а ми на тебе покладаємо відповідальність за наших дружин, дітей і майно...».

19 грудня 1660 р. з Чигирини було послано посольство до Варшави (Семен Голуховський, Степан Пітух, Іван Креховецький, Олександр Скородкевич), яке мало добиватися не тільки підтвердження умов Гадяцького договору, але й розширення прав та вольностей Війська Запорозького. Але Варшава діяла вже з позиції сили і відмовила послам у найважливіших пунктах. 6 січня 1661 р. з Чигирини вирушило нове посольство на чолі з медведівським сотником Степаном Опарою. Тут уже йшлося не про високі матерії, а про стримування ординців і недопущення постоїв королівського війська на Україні, що завдавало Гетьманщині значної шкоди. Це посольство мало лише частковий успіх. Король підтвердив своїм універсалом від 28 липня 1661 р. права й вольності Війська Запорозького, але не в такому обсязі, як свого часу за умовами Гадяцького договору. Але вони нерідко залишалися на папері, тому 18 жовтня 1661 р. з табору під Росавою Юрій Хмельницький відправив нове посольство до Яна Казимира на чолі з Федором Коробкою та Євстафієм Фецкевичем. Забігаючи наперед, відзначимо, що 23.03.1662 р. з Чигирини гетьман відправив ще одне посольство (Григорій Гуляницький, Іван Креховецький, Василь Глосинський, Еразм Каплонський) з подібними вимогами, хоча з'являються й нові, які стосувалися Київської митрополії: гетьман добивався по-

вернення маєтностей Брестській, Вітебській, Володимирській, Львівській, Луцькій, Перемиській, Смоленській, Холмській та іншим православним єпархіям, також деяким архимандріям, зокрема Луцькій єпархії семи сіл під Острогом, які тримав князь Домінік, також кількох храмів у Острозі, які забрали римо-католики та уніати. Мова йшла й про сприяння короля у звільненні шляхом обміну полонених «п. Івана Нечая, мого швагра, п. Григорія Дорошенка, Андрія Бутенка і Василя Колачинського, військових підписків, які були затримані у Москві, також п. Василя Кропивницького, взятого у Прилуці внаслідок зради... також про Юрія Нечая та про Крису».

Поданий вище опис Корсунської ради є відлакованим. Насправді ж після Слободищенської битви авторитет Юрія Хмельницького значно підупав. За висновком сучасної дослідниці Надії Савчук, перший і більш-менш успішний період гетьманату Юрія Хмельницького скінчився. Розпочався другий, для якого було характерним послаблення влади гетьмана і центральної влади взагалі, наростання анархічних тенденцій, котрі тяжко відбилися на становищі Української держави. Е. Трейнер, сучасник тих подій, пише про інцидент, що стався на бенкеті після складання присяги на вірність королю. Один з полковників, обурений тим, що Юрій Хмельницький не поспішав з відповіддю йому, бо був зайнятий чимсь іншим, гостро докинув, що може гетьманові «і горло підрізати», на що той кинув лише: «Мовчи!» За такий вияв неповаги його батько не на словах, а на ділі покарав би такого, хто зневажив гетьманський авторитет. Тут варто підкреслити, що Юрій Хмельницький відчував наростання проблем зі здоров'ям, що суттєво перешкоджало йому виконувати складні й важливі гетьманські обов'язки. Якийсь «Семенов», котрому вдалося втекти з чигиринської тюрми,

доповідав Іванові Брюховецькому та царському послу Федору Протасьєву 13.08.1661 р., що «Юрас де Хмельницький в Чигирині конечно болен, испорчен». Тим часом, йому довелося вирішувати цілий комплекс нагальних проблем. Досить назвати одну з них: припинення ординських наскоків на Україну. У відповіді Юрію Хмельницькому від 18 березня 1661 р. кримський хан Мухамед-Гірей IV писав про напади з боку запорожців і про дії козацького корпусу в Молдавії, вимагав їх припинення, навіть видачі йому колишнього молдавського господаря Костянтина Щербана. Щоправда, хан десь визнавав і свою провину, бо не зміг стримати свавільних ногайців, але дуже туманно пообіцяв їх приборкати.

Чуднівський договір не дав і не міг дати ані миру, ані гідного становища Гетьманщині. Не випадково, почувши про його укладення, переяславський полковник Яким Сомко, дядько Юрія Хмельницького, відмовився коритися племіннику і разом з ніжинським полковником Василем Золотаренком та чернігівським полковником Йоаникієм Силичем прийняв московську зверхність. Він відступив з-під Білої Церкви на лівий бік Дніпра і став збирати війська. Пізніше він влучно писав племіннику з приводу Чуднівських порозумінь (28(18).10.1661р.): «Таких волностей Войску Запорожскому добыли и таковыми ж то привілеями ваши цілости его кр[олевській] м[о]ст[і] обваровал, же ваша Украина (Правобережжя. — Ю. М.) пуста и нам так пришлите на нашу, а не знаете о далшом вашом и остатнем, ховай Боже, упадку». Однак розумні промови та листи не завжди роблять розумними практичні дії. Слід визнати, що завдяки політиці і Юрія Хмельницького, і особливо Якіма Сомка руїна України постала в усій своїй «красі». За словами Величка, Україна прийшла «через незгоду кривих розумом і марнославних

синів своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння». Особливо погіршало становище народних мас, бо на Україну знову посунула хмара вигнаних раніше польських шляхтичів, претендуючи на свої колишні володіння; знову почали ставати на квартири по Україні жовніри Речі Посполитої, чинячи насильства населенню, про що гірко писав видатний український хроніст Феодосій Софонович: «Ляхи чинили мордерства не толко людям простим, але й козакам», але гетьман Юрій Хмельницький «не дбал о тое». Ненабагато кращим було становище лівобічних гетьманців.

Змінюється в цей час тональність і тематика гетьманських універсалів. Уже 28 листопада 1660 р. у Смілі Юрій Хмельницький видав універсал козакам і всім жителям Прилуцького полку, запевняючи їх у необхідності покоритися польському королеві. Через кілька днів він звернувся до них з повторним закликом, просив також не чинити опору військам Речі Посполитої та Кримського ханства, які переправлялися через Дніпро. Того ж дня він закликав до спокою козаків і всіх жителів Ніжинського полку. Показовим є універсал гетьмана від 14 квітня 1662 р., яким він наказував козакам пускати на свої землі колишніх власників (це була переважно польська шляхта) згідно з Гадяцьким та Чуднівським договорами. Його універсали-привілеї стосуються вже переважно Правобережної України, зокрема він надав маєтності та права Канівському та Ведмедівському монастирям, жителям містечка Яблунівка, хоча є й універсали на користь Лубенського Мгарського та київського Пустинно-Микільського монастирів.

У своєму прагненні об'єднати Україну в одне ціле Юрій Хмельницький розпочав активні воєнні дії на лівому боці Дніпра. Проголосивши абсолютно вірне гасло: «Без другої сторони

Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас», він поклався переважно на силові методи подолання опозиції і повернення колишньої єдності країни. Його наказний гетьман Петро Дорошенко заходився очищати тогочасну Україну від московських військ, але наштовхнувся на опір і значної частини лівобережних гетьманців. Війна тут затяглася, і Дорошенко був змушений провести в боях цілий 1661 рік...

Юрій Хмельницький спробував для початку встановити свою владу над Переяславом, де засіли московський гарнізон і козаки Якіма Сомка. Він почав з останнім листуватися з цього приводу, але Сомко під різними приводами відмовлявся виконати гетьманську волю, навіть не втримувався від іронічних зауважень та порад на зразок: «Я москви (в Переяслав) не впроважал и випровадити єї не могу», єхидної пропозиції використати вплив Павла Тетері — «мудрого чоловіка, которий на тое приводил и за небожчика отца вашого и бивал в раді, чоловік мудрый, бо з Киселем ежджал на одном ридвані, нехай оной приїдет и потрафи в тое, як бы москву от нас випровадити». Тоді Юрій Хмельницький послав з Чигирина на Переяслав своє військо під командуванням полковників Бережецького та Макухи. Однак узяти місто їм не вдалося, тому довелось відступати на правий бік Дніпра. Ар'єргард цієї армії, на свою біду, затримався на переправах біля Ірклієва, і тут на них вдарили не тільки сомківці, але й московські війська князя Ромодановського. Поразка була відчутною, у полон потрапив і сам Бережецький, якого було повішено. Розлючений Юрій зібрав нове військо, залучив на допомогу польські й татарські загоны і зробив нову спробу взяти Переяслав, але знову без успіху. Тоді гетьман змінив тактику, наказавши своїм та союзним військам облишити Переяслав і рушити в глиб лівобічної Гетьманщи-

ни. В середині березня 1662 р. війська його наказного гетьмана Івана Богуна захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та деякі інші придніпровські міста, але невдовзі їх витіснили за Дніпро. Жорстока політика Юрія Хмельницького призвела до зворотних результатів: його авторитет змалів, завдяки чому піднісся Сомко. Останній провів після Великодня 1662 р. раду у Козельці, на якій лише втручання ніжинського протопопа Максима Филимоновича, незаконно висвяченого московським патріархом в єпископи під іменем Мефодій, не дало можливості претенденту легітимізувати свою владу як гетьмана. Сам же Юрій Хмельницький виявив себе нерозважливим діячем, який не спромігся консолідувати навколо себе старшину і вніс непотрібні чвари й конфлікти своєю кадровою політикою. Це обурило багатьох заслужених полковників, які, «таємно сконфедерувавшись», написали листа на Січ, у якому викрили «всі криві дії й наміри» гетьмана. Січовики на чолі з кошовим отаманом Іваном Величком-Босовським начебто написали пізніше погрозного листа на адресу Юрія. Хоча цього листа насправді писав літописець Величко (можливо, родич вищезгаданого кошового отамана), однак у ньому добре відбито тогочасні реалії. Зокрема, запорожці писали: «А оскільки злий норів твій так далеко пішов від норову батьківського, як від Чигрина відстоїть Кримська сторона, то вважаємо, що й добро хвальної смерті не здобудеш у нашій вітчизні, і ніде не одержиш собі доброго місця й Божого благословення за такі свої злочинства... маємо певний спосіб, через який легко можемо тебе загарбати в наші руки і викинути, як непотрібну п'явку з верші». Все це аж ніяк не сприяло здобуттю Юрієм Хмельницьким душевної рівноваги, бо він став боятися якоїсь змови від своєї старшини і особливо чигиринців, які нарікали на нього. Не сприяло це й успіху

політики гетьмана, що виявилось в ході нової кампанії, яка велася за той же Переяслав. Юрій Хмельницький прагнув випередити московські війська та лівобічних гетьманців і у травні 1662 р. почав форсувати Дніпро. Він розвинув наступ, сягнувши до Ромен і нещадно розправляючись із опозицією, палячи непокірні міста й села. Коли ж гетьман наказав знищити містечко Лукомль, то місцевих жителів врятувало тільки заступництво Яського митрополита Паїсія Вікарида (Лігарида), який ублагав Юрія не чинити злочину. Союзним ординцям гетьман платив... ясиром. Можливо, саме тоді народилася пісня, яка показала ступінь народної «любові» до Юрія:

«Бодай того Хмельницького
Перша куля не минула,
А другая устрелила,
У серденько уцілила».

Разом з гетьманом у похід виступили й невеликі польські війська та частини німецьких найманців, ординці. Розгорнулися бої за Кременчук, Переяслав. Загони правобічних гетьманців і союзні їм татари зайшли досить далеко на схід, беручи здобич. Але зламати хід війни на свою користь Ю. Хмельницькому не вдалося, і він почав відступати. На дніпровій переправі біля Канева відбулася битва (26 червня 1662 р.), в якій Юрій Хмельницький зазнав тяжкої поразки, а його військо було притиснуте до Дніпра. Сам гетьман з групою старшин зумів переправитися човнами на правий бік, покидавши всі речі, але основна частина його армії або втопилася у дніпрових водах, або була знищена під час переправи. Легка перемога надихнула Сомка на активні наступальні дії. Об'єднане російсько-українське військо переправилося на правий бік Дніпра, щоб узяти курс на Чигирин.

Московський воєначальник Ромодановський послав навздогін за Хмельницьким стольника Приклонського з військом, яке взяло Черкаси і пішло на Бужин і Чигирин. З іншого боку Дніпра Ромодановський діяв біля Крюкова (Курукова) напроти Кременчука. Українські літописці (Ф. Софонович, Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко та ін.) велику увагу приділили битві 26 червня уже хоча б тому, що тут сталася незвична трагедія: більшість переможених загинули не від ворожої руки, а втопилися у водах Дніпра. Так, Самовидець занотував такі слова щодо загибелі 20-тисячного війська: «...так Днепр наполнили, же за людом мало и води знати било», а «от смроду трупу его ку Днепру трудно было приступить, а инний труп аж на Запороже позаносило». У такому ж дусі витриманий і опис трагедії у літописі Самійла Величка. За його словами, тіла утоплеників «Дніпро викинув без пошанівку на свої береги... птахам небесним та звірам земним на їстівне. Вони лежали по дніпрових берегах, розкладаючись, непоховані від 16 червня до 1 вересня» (за старим стилем). Варто згадати і незнаний досі опис із Віршованої хроніки (1682 р.), що її написав польською мовою якийсь подільський шляхтич. Автор яскраво відтворив моторошні епізоди потужної битви на дніпровській переправі. Досить вказати на одну образну деталь: Дніпро-Слаута розквітнув від величезної кількості шапок козаків, які втопилися; кінськими ногами риби були викинуті на берег, а інші риби були так стерті, наче якісь гриби. Однак Юрій Хмельницький чи не вперше (і востаннє!) виявив тут гідну подиву енергійність. Він зумів зібрати нове військо, ще й залучити 10 тисяч ординців, а потім дав нову битву під Бужином. Раптовий удар призвів до паніки та дощентної поразки його противників, а далі повторилася з точністю до навпаки картина битви під Ірклієвом. Як зауважив автор Віршованої

хроніки, «тут досить Хмелик захмелив і опохмелив так добре, що запам'ятали московити, як дісталось їхнім хребтам». Приклонський поспішив з Бужина на переправу, і тут його сили дощенту розбила орда, чимало людей було втрачено при втечі на лівий бік. Їхні трупи лежали, розкладаючись на дніпрових берегах, аж до 11 вересня. Автор Віршованої хроніки продовжив опис трагедії розповіддю про поневіряння напівголого війська, якому вдалося дістатись правого берега Дніпра, а потім завів мову про реванш Юрія Хмельницького, який розбив московитів. Останні, за словами поета-хроніста, воліли б дістатись в лапи «ведмедеві, ніж русинові; не треба ката, як Бог дасть кого селянському розумові». Ця ж Віршована хроніка висміяла і розгромлених Юрієм Хмельницьких московських бояр-воевод:

«Не один думний боярин сидів там у болоті по самі вуха [...],
Чи водяна миша шасне, сорока скреготне, то дивиться такий
пильно, хто це,
А щораз, тим більше в різне занурюється і ховається болото.
Та взяв його за шию на аркан татарин, з ним подригав,
Або цей кримський вовк зубами рвав так, що (той) аж догори
підскакував.

Що був голий кулик Хмелик (Юрій Хмельницький. — Ю. М.),
та вже вбився у пір'я,

А за чуб москаля водячи, грався з ним, як кіт з мишкою[...].
Мусили тікати у Дніпро, вже не чекаючи решти,
Хоча деякі в певних суднах перебралися, але це рідко [...].
Не в один там шик задніпрський влізла жаба, ба й раки,
Не одного з'їли чоловіка з розливою жовчю,
Не одного звірі, птахи з'їли по закутках...»

Частина сомківців форсувала Дніпро в іншому місці і рушила на Богуслав. Місцеві козаки розбили їх, а взятих у полон

противників роздягли догола, зв'язали й кинули у комиші на поталу оводам та комарам....

Юрій Хмельницький вирішив розвинути успіх. Він найняв орду, яка стояла під Чорним лісом, і та завдала відчутних ударів московському війську, але водночас заподіяла багато лиха Лівобережжю, особливо Лубенському полку, доходячи аж до берегів Десни під Черніговом. Розлючений на козаків Канівського полку, які здали Сомку Канів без бою, гетьман віддав Канів на поталу татарам. Міщани врятували місто лише ціною великого викупу одному з солтанів.

Наприкінці літа—восени 1662 р. Юрій Хмельницький здійснив останню спробу закріпитися на лівому боці Дніпра і навіть оволодіти Києвом, але справа обмежилася взяттям Вишгорода та розоренням Кирилівського монастиря. Тоді ординці розібрали церкву у Вишгороді і на її деревах переправилися через Дніпро. Один татарин, що не вмів плавати, вчепився за образ Пресвятої Богородиці, і дніпрові хвилі винесли його з іконою до Києво-Могилянської академії. Це була славнозвісна чудотворна ікона Братської Божої Матері! 2 серпня 1662 р. відбулася ще одна битва. Юрій Хмельницький виставив проти Ромодановського 20 тисяч козаків і 24 польські хоругви. Були тут польські полковники Миколай Клопицький (Хлопицький) та Роман Ільський, 16 хоругв німецьких драгунів з полковником Виверським. Однак цю битву Юрій Хмельницький програв, зазнавши значних втрат.

Таким чином, протягом 1660—1662 рр. Юрій Хмельницький здійснив п'ять військових походів з метою взяти під свій контроль Лівобережжя, однак жоден з них не дав бажаного результату. Поразки Юрія Хмельницького, ординське свавілля й грабунки, розорення України внаслідок військових дій, поси-

лення польських впливів аж ніяк не сприяли зростанню авторитету гетьмана. Чи не вперше Хмельницький зрозумів у глибині душі свою нездатність до державних справ і почав шукати шляхів відставки, щоб піти, як він дав обітницю, в монастир. Але виявилось, що зробити це нелегко, бо частина старшини не хотіла нового посилення міжусобної боротьби і вважала, що гучна слава Богдана ще є символом консолідації українського народу в боротьбі за волю. Юрій Хмельницький видавався їм у ролі гетьмана меншим злом, ніж ті, котрі захопили б булаву після його відставки. До того ж серед претендентів на булаву був лише один визнаний лідер — Іван Виговський, але його повернення до влади в Україні дуже не хотіла Річ Посполита, вбачаючи в ньому досвідченого й до часу прихованого ворога. Ось чому представник уряду Речі Посполитої К. Беневський так сильно наполягав на тому, щоб Ю. Хмельницький залишався гетьманом. Не допомагали й посилання Юрія Хмельницького на хворобу (епілепсію). Але на козацькій раді (9 листопада 1661 р.) таки відбулося переобрання Юрія Хмельницького гетьманом. Результати ради, незважаючи на волю українського уряду, не припинили ворожнечі. Як і в 1657—1658 роках, виникла чергова опозиція проти гетьмана, яку активно підтримав царський уряд. На її чолі став Я. Сомко, котрий оголосив себе наказним гетьманом. Йому допомагали сини Мартина Пушкаря і Василь Титаренко (останній був братом мачухи Юрія Хмельницького). Переяслав, як свого часу Полтава, став столицею опозиційних сил. Сомко був досвідченіший від Юрія Хмельницького і, спираючись на підтримку лівобережної старшини та російського уряду, незабаром здобув провідну позицію в Лівобережній Україні. Спроби Юрія Хмельницького придушити антигетьманські виступи закінчилися невдачею. Він не зміг взяти ні Переяс-

слав, ні Ніжин і мусив вертатися до Чигирина. 26 квітня 1662 р. у Козельці відбулася рада, яка проголосила Якіма Сомка повноправним гетьманом. Це посилювало позиції Сомка, але крапку над «і» ще не було поставлено.

Сподіваючись на допомогу Речі Посполитої, Хмельницький відправив до Варшави кілька посольств, про які говорилось вище. Так, із своїм листом до короля ще від 24 березня 1662 р. гетьман послав до Варшави чотирьох козацьких старшин, щоб відібрати в уніатів єпископські кафедри, церкви, маєтності. З аналогічною вимогою він звернувся тоді й до польного гетьмана коронного Любомирського. Але ні король, ні уряд Речі Посполитої цим питанням всерйоз не займалися. І в цьому, і в деяких інших принципових питаннях Річ Посполита не йшла назустріч вимогам та проханням України-Гетьманщини. Річ Посполита розуміла тяжке становище України і тому зайняла вичікувальну позицію, чекаючи остаточного занепаду Гетьманщини. Таємні спроби налагодити стосунки з царським урядом виявилися також невтішними. Політика царського уряду щодо України суттєво не відрізнялася від політики уряду Речі Посполитої, а до того ж цар мав для вибору аж трьох претендентів на гетьманську булаву (Яким Сомко, Василь Золотаренко, Іван Брюховецький), котрі заявляли про свою прихильність до царського уряду. Пізніше внаслідок Чорної ради 1663 р. у Ніжині тут до влади прийде Іван Брюховецький, відвертий прихильник промосковської орієнтації. Не було надії і на допомогу Кримського ханства, яке вимагало за це великих грошей. Коли ж орда стала домагатися грошей за допомогу в кампанії 1662 року, то Юрій Хмельницький не знайшов нічого кращого, як дозволити ординцям брати ясир у Каневі та його околицях (усього до 120 тис. душ!), чим зганьбив своє ім'я навіки. На

зміну ж політики, яка поступово вела до посилення козацької старшини та загострення соціальних суперечностей в Україні, Юрій Хмельницький та його уряд не спромоглися.

Тим часом на Правобережній Україні посилювався визвольний та антифеодальний рух, вибухнули повстання проти польсько-шляхетських військ у Білій Церкві, Трипіллі, Ржищеві. Соціальна база гетьманату Юрія Хмельницького катастрофічно міліла... Він пробував якось зупинити стихію, навіть застосовував часом репресії (так, у грудні 1662 р. наказав розстріляти кількох старшин, які хотіли перейти на бік Москви), але все більше переконався, що «шапка Мономаха» для нього завелика і що йому вже не гетьманувати.

Восени 1662 року Юрій Хмельницький скликав старшинську раду в Корсуні. Пославшись на заслуги Богдана Хмельницького, він сказав, що не може йти його шляхом через молодість та недовідченість, через брак фортуни, яка рідко покидала батька. Він заявив також про бажання скласти гетьманські повноваження, а самому піти в ченці. У відповідь на запитання: «Що робити?», він порекомендував шукати щастя з допомогою турецького султана. Про нехіль Юрія Хмельницького до гетьманства і його хворобу згадував і протопіп Симеон Адамович. У листопаді-грудні 1662 р. Тетеря не раз писав до Варшави, що Юрій Хмельницький не дорожить гетьманством і через це втратив повагу у старшини, робить усе, щоб скласти булаву. Про це ж писав хану у січні 1663 р. і Батирша-мурза. Польський дипломат-агент у Чигирині Ян Свідерський писав до Варшави 26 грудня 1662 року про усобиці, які розгорілися знову в Україні, і прогнозував жорстоку боротьбу між чотирма кандидатами на гетьманську булаву, з яких троє (Гуляницький, Ханенко й Дорошенко) —

«всі добрі», бо всі, на його думку, будуть прихильні до Речі Посполитої.

До генеральної ради справа дійшла у першій половині січня 1663 року. Щоправда, дехто на раді пропонував Юрію Хмельницькому залишитися гетьманом, але більшість недвозначно висловилося проти цього: «Хай іде до чорта, як з нами не хоче жити, а злякавшись, клобуком покриває голову. Ми знайдемо такого, що сам буде держати наші вольності». 17 січня 1663 р. (очевидно, за новим стилем) Юрій Хмельницький написав з Кам'янки листа до короля Яна-Казимира. У ньому він повідомляв про свою відставку («звалив зі своєї шиї досить прикрий тягар»), підкреслював, що вчинив це добровільно, вказував на погіршення здоров'я і нарікав на відсутність підтримки; залишатися далі на цьому уряді було неможливо, бо те, що робив гетьман, не всім було до вподоби.

Гетьманом тоді став Павло Тетеря, який завдяки підтримці Кримського ханства переміг на виборах свого головного суперника — Григорія Гуляницького. Сам Юрій Хмельницький не хотів обрання гетьманом Тетері, пізніше він докоряв тому, що той, «не йдучи батьківським шляхом, як святої пам'яті мій батько, не пам'ятаючи про хліб та сіль, так сильно прагнув держави і... ставши гетьманом, пограбував наш дім, клейноди, золото, срібло забравши на військо, а мене самого вкинув у Мальборкську неволю». Але було вже пізно. Що зроблено, то зроблено... І все ж має рацію дослідниця діяльності Юрія Хмельницького Надія Савчук, оцінюючи результати його короткотривалого гетьманату: «Під час гетьманства Юрія Хмельницького Українська держава, хоч і обмежена автономними рамками Переяславського 1659 р. та Чуднівського 1660 р. договорів, зберігала форми влади і управління, народжені Національною револю-

цією», водночас «утверджується олігархічно-республіканська форма правління, тенденції до встановлення якої започаткувалися ще за гетьманування І. Виговського... Суб'єктивні фактори: молодість та відсутність політичного досвіду Ю. Хмельницького — сприяли тому, що важливі питання державної політики вирішувалися вузьким колом старшини — олігархами, без поради яких Юрій не вирішував жодного питання державної вартості». Дослідниця вважає, що на першому етапі гетьманату Юрія Хмельницького (вересень 1659 — жовтень 1660 р.) центральний уряд та рада старшини займають практично однакові позиції в державній структурі. На другому ж етапі (листопад 1660 — кінець 1662 р.) спостерігається різке падіння авторитету гетьмана в ході Чуднівської кампанії, його невдачі в походах на Лівобережжя висувають старшинську раду керівним інститутом козацької України. Більше того, частину функцій гетьмана перебирають на себе генеральний обозний (Тиміш Носач), генеральний суддя (Григорій Лісницький), корсунський полковник (Григорій Гуляницький), які не скликають навіть старшинську раду. Цей сумний досвід української історії виразно підкреслює, на наш погляд, небезпеки «сеймикування», анархії та егоїстичної, вузько кланової політики, необхідність сильної центральної, навіть одноосібної влади, яка б послідовно, оперативно та енергійно втілювала в життя програму розбудови Української держави.

Після обрання Тетері гетьманом Юрій Хмельницький зразу відійшов на другий план. Польський резидент Мрочковський писав з Канева 18 січня 1663 р., що «пан Хмельницький найпізніше за тиждень виїжджає зовсім до скиту, до монастиря». У жовтні 1663 року він постригся в ченці й під іменем Гедеона знайшов притулок в Ірдинському монастирі в Корсуні, де не-

вдовзі досяг навіть звання архімандрита. Невідомий автор «Історії Русів» місцем постриження Юрія Хмельницького називає чомусь Лубенський монастир, а літописець Величко помилково вважав, що це сталося у Києві. Останнє було практично неможливо, враховуючи перебування у древній столиці московського гарнізону, через що й сам митрополит Діонисій не міг прибути до Києва. Є дані, що Юрій-Гедеон взимку 1663/1664 р. жив у монастирі у Смілі. Ставши ченцем, він, однак, не розірвав зв'язків із зовнішнім світом і політичною боротьбою. Це виявилось вже під час виборів нового Київського митрополита по смерті Діонисія Балабана у 1663 р., коли знову завирували політичні пристрасті. Частина духовенства та старшини підтримувала Йосипа Нелюбовича-Тукальського, а частина, в тому числі й Тетеря, — Антонія Винницького. Незадовго до виборів чимало козацької старшини (Тетеря, Гоголь, Богун, Гуляницький та ін.), духовенства (Йосиф Тукальський, Антоній Винницький) прибули до Білої Церкви, де, між іншим, збиралося коронне військо, бо Ян Казимир починав похід на Лівобережну Україну, щоб повернути її під владу Речі Посполитої. Сам король прибув сюди між 24 і 27 жовтня і його привітав при в'їзді до міста 24 жовтня Юрій-Гедеон спеціально написаною промовою. 27 жовтня у спеціальному наметі король прийняв гетьмана Павла Тетерю та групу старшин. Був тут серед оточення нового гетьмана Павла Тетері і Юрій-Гедеон Хмельницький, «вже як архімандрит» і чільник депутації православного духовенства.

Ян Казимир цілий тиждень відпочивав у Білій Церкві. Там сталася важлива подія у духовному житті тогочасної України — богословський диспут відносно церковної ієрархії (власне про роль Римського Папи) між православною та католицькою сторонами. Першу представляв ректор Києво-Могилянської

академії Йоаникій Галятовський, а другу — ксьондз Андріян Пекарський, єзуїт і королівський проповідник. Серед грона авторитетних слухачів були присутніми король Ян Казимир, коронний канцлер Миколай Пражмовський, деякі православні єпископи, архімандрит Гедеон Хмельницький та чимало інших світських і духовних осіб. Диспут тривав протягом цілого дня аж до другої години ночі, а його матеріали пізніше були надруковані окремою книгою!

Потім Ян Казимир вирушив на Сіверщину, а Павло Тетеря з Військом Запорозьким — на Полтавщину. Всупереч сподіванням лівобічні гетьманці чинили запеклий опір. Коли ж Глухів витримав тривалу облогу, стало ясно, що ця спроба Речі Посполитої відвоювати Лівобережну Україну провалилася. Більше того, на Правобережній Україні почали вибухати антипольські повстання, найпотужніше з яких очолив Сулимка (Сулима?). Тетеря жорстоко придушив виступ Сулимки, одночасно розправившись із реальними чи потенційними конкурентами в боротьбі за гетьманську булаву, звинувативши їх у державній зраді. Зокрема, було розстріляно Івана Богуна та Івана Виговського, заарештовано Гедеона Хмельницького, митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського і полковника Григорія Гуляницького — героя оборони Конотопа від московських військ. Хмельницького взяли, коли той повертався до монастиря від своєї сестри в Городищі. Прямих доказів його вини, як і митрополита Йосипа Тукальського, не було, але це не завадило Тетері на підставі королівського наказу навесні 1664 р. відіслати їх до Львова, а звідти — до фортеці Мальборк (Марієнбург) у Пруссії — колишньої столиці Тевтонського ордену. Там архімандрит Гедеон і митрополит Йосиф були змушені скласти присягу на вірність королю Яну Казимиру і гетьману Тетері 9.12.1665 року. Щоправда, сам Тетеря, а потім і Петро Дорошенко посилено

клопотались про звільнення цих в'язнів з весни 1664—1667 рр., але без особливого успіху.

У Мальборку вони провели кілька літ аж до укладення Андрусівського перемир'я в 1667 році. Після цього перемир'я уряд Речі Посполитої мусив особливо дбати про поширення соціальної бази свого панування і дещо пом'якшив свою лінію в українському питанні. Юрія-Гедеона Хмельницького та Йосипа Нелюбовича-Тукальського перевели до королівського двору у Варшаві, але звідти вони невдовзі втекли поодиночі. Ця втеча не обійшлася без допомоги майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського, котрий виклопотав амністію для Юрія-Гедеона і той невдовзі виїхав з Варшави на арабському скакуні, дістався до Прип'яті човном, а вже за два тижні (наприкінці 1667 р.) його бачимо знову в рідному Чигирині. Тут гетьманував уже Петро Дорошенко, і прибуття сина славного Богдана і митрополита Йосипа сприяло зміцненню його позицій. Слуцький архімандрит, колишній ректор Києво-Могилянської академії, Феодосій Василевич-Баєвський відзначав, що митрополита Йосипа було з великими почестями прийнято у Чигирині і що він «з отцем Хмельницьким живе у Суботові... всі до отця Хмельницького горнутья посполиті зі старшиною і ордою». Як влучно відзначав видатний український історик Дмитро Дорошенко, «Тукальський і Хмельницький привезли з собою різко антипольські настрої. Хмельницький ще у 1669 р. не міг забути своєї неволи в Марієнбурзі і в листі до Яна Собеського 16.04.1669 р. писав, що воліє пити каву турецьку, ніж «Bier niemiecki», і гірко витикав, як його, «вбогого мніха, невідомо за що, панове поляки або скоріше католики, або кати мордували», так що тепер нема чого йому лякатись найгіршого поганина, коли поляки далися йому взнаки гірше плюгавого бусурманина. Жив він кілька літ,

як пан, без польської амністії, а коли її діждався, то зазнав ласки, як пес від вовків. Безумовно, присутність у Чигирині Тукальського й Хмельницького паралізувала заходи, які робив польський уряд восени 1667 р., щоб прихилити до себе Дорошенка...».

25 грудня 1667 р. до Чигирина прибув представник царського боярина Шереметева Василь Дубенський, котрий сповіщає гетьмана про затвердження у Москві Андрусівського договору і намовляє його розірвати союз із турецьким султаном та прилучитися до польсько-московської ліги. Наступного дня Дубенський вів переговори з цього приводу і з митрополитом Йосипом та архімандритом Гедеоном Хмельницьким і дістав від них обіцянку діяти у цьому напрямку і навіть інформувати Шереметева «о всяких тайных вістях». Але навряд, щоб така обіцянка була щирою. Як Дорошенко, так і митрополит Йосип і архімандрит Гедеон були тяжко вражені вістю про затвердження у Москві Андрусівського договору і про те, що цар Олексій збирається до Києва. У цьому міг переконатися К. Тютєрев — гонець московського посла Василя Тяпкіна, котрий був у Чигирині наприкінці грудня 1667 року. Однак про око все було начебто спокійно, навіть у церкві, де правили службу Божу митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський та архімандрит Гедеон Хмельницький, поминали польського короля (на ектеніях) і московського царя (під час перенесення Святих Дарів). Інші московські дипломати-агенти доносили Тяпкіну про прибуття до Чигирина польських послів, яких гетьман і Гедеон Хмельницький «многими грубыми словами безчестили, и никакой им учтивости в Чигирині не было». Цікаво, що в цей час у Чигирині під арештом сидів один з представників промосковської партії — ніжинський протопіп Симеон Адамович. Його провідували в тюрмі митрополит Йосип та архімандрит Гедеон, які

питалися у нього: чому він не хоче добра своїй Батьківщині, а хоче добра Москві? Адамович брехливо запевняв їх у своїх патріотичних почуттях, що не завадило йому невдовзі втекти і знову прислужувати Москві.

Андрусівське перемир'я, укладене між Росією та Річчю Посполитою, мало деякі позитивні моменти (об'єднання зусиль для боротьби проти агресії Османської імперії), але негативів було значно більше: воно узаконило й закріпило розчленування України, тому це викликало обурення й широке невдоволення українців. У цей період гетьман Правобережної України виступив виразником загальнонаціональних інтересів, прагнучи об'єднати Україну і відновити союз з Росією як рівноправний, у дусі договору 1654 року. Юрій-Гедеон підтримав таку політику Дорошенка. Почувши, що Гедеон хоче покинути чернечий стан і починає діяти проти короля та Речі Посполитої, польські дипломати вимагали від Петра Дорошенка припинити цю сваволю. Гетьман же у свою чергу не вірив цим словам, він запевняв, що Юрій-Гедеон присвятив своє життя Богу і не думає ні про які злі речі. У січні 1668 р. Дорошенко скликав раду, на якій був присутнім поміж інших і Юрій-Гедеон. Тут мова йшла про ставлення до лівобічного гетьмана, було стверджено, що він є московським ставлеником і тому його треба змістити, а московське військо, що стояло в українських містах, бити. На раді ухвалили також з'єднати Гетьманщину в одну державу і добиватись такого її статусу, як Молдавія у складі Османської імперії. На цій раді Юрій-Гедеон заявив, що він відкопає батьківські скарби і заплатить татарам, аби тільки не бути Україні під владою ні царя, ні короля. На початку 1668 р. на Лівобережній та Слобідській Україні вибухнуло антимосковське повстання, і Дорошенко повів війська на допомогу братам-українцям. Коли ж війська

правобічних та лівобічних гетьманців злилися, серед останніх виникли заворушення, внаслідок чого було вбито Івана Брюховецького, а Петро Дорошенко став одноосібним гетьманом «обох боків Дніпра». На жаль, зміцнити своє становище на лівому боці Дніпра йому не вдалося. Після того як гетьманом там було проголошено Дем'яна Многогрішного, який увійшов під «царську руку», Україна знову розкололася.

На цей час припадає і погіршення стосунків між Дорошенком та Юрієм-Гедеоном. Початок охолодження, очевидно, слід пов'язувати з Корсунською радою 21 березня 1669 р., на якій було переобрано гетьманом Петра Дорошенка й ухвалено орієнтуватися на Османську імперію. Уточнимо, що ця рада відбувалася не в самому Корсуні, а в полі під містом. Саме там зібралися козаки й зарубіжні дипломати. Митрополит Йосиф і архімандрит Гедеон перебували тоді в місті, але в поле не виїжджали. Неприсутність останнього слід, очевидно, пояснити розбіжністю у поглядах щодо політичного курсу Гетьманщини. Ще до ради частина козаків хотіла бачити гетьманом саме Юрія-Гедеона, навіть сказала про це Дорошенку. За деякими даними, це була та частина козацтва, яка хотіла орієнтуватися на Московську державу, а не на Османську імперію. Невдоволені непоступливістю Дорошенка, турецькі дипломати повели закулісні переговори з Юрієм-Гедеоном, пропонуючи йому свою підтримку у разі, якщо він погодиться почати боротьбу за гетьманську булаву. Один із свідків ради казав навіть, що турки «взяли були Юраска Хмельницького й обирали його гетьманом», але той відмовився, кажучи, що він є ченцем, але якщо збереться Чорна рада наприкінці Великого посту або після Великодня, тоді він скине з себе чернечий одяг і хай тоді його обирають. Якщо його оберуть, то він не буде воювати проти

Московії, а піде на Січ і буде воювати проти татар. Туркам це не сподобалося, і вони віддали перевагу Дорошенку. Але інші джерела дають протилежну картину: Юрій-Геден в їхньому світли виглядає більш ревним прихильним протурецької орієнтації. Турки казали йому, що коли він стане гетьманом, то «хай чинить так, як його батько Богдан Хмельницький чинив з московським царем, з польським королем і з турецьким султаном», і були не проти його кандидатури, однак більшість козаків підтримала Дорошенка.

При зовнішній благопристойності відносини Юрія-Гедена з гетьманом Петром Дорошенком не склалися, і взагалі колишній гетьман тенденційно змалював їх пізніше виключно чорними фарбами. Він докоряв Дорошенку, що коли вийшов з пруської неволі до своїх, «то мої мене не пізнали. Замість добродійства і батьківського хліба і мого власного нагодував мене (Дорошенко. — Ю. М.) жовчу. Я думав, що він буде пам'ятати, що його паном поставив, але замість честі і опам'ятання він мав мене у себе у малій повазі, більше того, важився на моє життя, що йому не новина вбивати Божих ченців і священників, а котломийців (тут Юрій Хмельницький вживає гру слів, називаючи так принизливо «коломійців», тобто найманців Петра Дорошенка. — Ю. М.) своїх таких, як сам, присилати, цілком забрав у мене у своє володіння Суботів, не втішившись моїми скарбами, котрі хитрістю, ніби на Військо забрав у мене, ще й удовині перли з кров'ю моєю злучити приневолив; таких, дуже твердих страв мій шлунок не витримав, будучи дуже пещеним, однак, якби на моєму місці був хтось інший з утричі кращим шлунком, сумніваюсь, що від такого еретика, безчесно уродженого, міг врятуватись, а це було не без шкоди моїй чернечій справі; тікаючи від нього, я потрапив у неволю...»

Ще не визначився остаточно результат боротьби за Лівобережну Україну, а Хмельницький уже задумав тікати з Суботова. Ще перед Петрівкою (Петрівський піст) він обідав у Дорошенка в Чигирині, а за кілька днів таємно виїхав із Суботова до Петра Суховія, до речі, родича Івана Брюховецького. Юрій-Гедеон навіть скинув чернечий клобук, щоб активно поринути в політичну боротьбу. Автор Віршованої хроніки вважав, що це сталося з намови козаків, і архімандрит Гедеон, «покинувши молитви, з ченця став освічений рицар». З-під Комончі Суховій і Юрій-Гедеон вирушили до Умані, де 2 серпня 1669 р. відбулася рада головних сил опозиції проти Дорошенка. Деякі представники козацької старшини висували кандидатуру саме Богданового сина. Але ні йому, ні Суховію гетьманська булава не дісталася. Коли ж до Умані прибув уманський полковник Михайло Ханенко (прихильник пропольської орієнтації), то більшість козаків схилилася на його бік. Юрію-Гедеону тільки повернули начебто батьківське майно та скарби.

Ханенко налагодив союз із Кримським ханством, також і з лівобічним гетьманом Дем'яном Многогрішним. Після свята Покрови Пресвятої Богородиці до Ханенка прибула кримська орда і він разом із Суховієм та Юрієм-Гедеоном виступив проти Дорошенка, на шляху до Стеблева спалив Торговицю, Звенигородку й Тарасівку. Юрій-Гедеон відіграв тут пасивну роль, очевидно, чекаючи слушного моменту. Врешті ханенківці обложили Дорошенка у Стеблеві, де зав'язався жорстокий бій. Коли Ханенко став уже штурмувати табір Дорошенка, тому на поміч прийшли козаки його брата Григорія, Івана Сірка та білгородська орда. Ситуація кардинально змінилася, і опозиціонери мусили тікати, але під Уманню на них знову вдарила білгородська орда. Суховій з недобитками зумів утекти на Січ,

а Юрія-Гедеона орда полонила. Літописець Величко дещо по-іншому розповідає про полонення Юрія-Гедеона, плутаючись у хронології і наводячи різні версії. За першою з версій, якій Величко, очевидно, віддає перевагу, Юрій-Гедеон з ігуменом Уманського монастиря Філаретом і братом гетьмана Михайла Ханенка, боячись потрапити до рук Петра Дорошенка, виїхали до Києва. Але по дорозі вони несподівано напоролись на ординський загін, який узяв їх усіх у полон. Ординці запропонували жителям Умані викупити бранців, але ті відмовилися це вчинити. Тоді татари переправили полонених до Криму, а вже потім кримський хан Аділь-ірей «Чабан» відіслав Юрія-Гедеона до Стамбула, де султан і візир виявили до нього належну повагу і дали йому змогу вільно жити в одному з константинопольських монастирів. Згідно з другою версією («інші повідають»), всіх трьох товаришів по нещастю взяв у неволю Батирча-мурза, що трапилося в день св. архістратига Михайла. Потім ординці повезли полонених до Умані, де запропонували уманцям викупити їх на волю, але, не діставши сподіваних грошей, забрали з собою. Юрій-Гедеон спочатку зимував у Кальнику, і лише потім його було відіслано до Криму й Стамбула. Згідно з достовірнішим варіантом цієї версії, Юрій-Гедеон спочатку потрапив до ув'язнення в замок Акермана (Білгорода-Дністровського), а потім турки викупили його і доставили у Стамбул, де кинули у в'язницю в замок Єдикуле. За менш вірогідними даними, його хотів викупити в ординців Дорошенко, але Юрій-Гедеон відмовився від викупу, і тоді татари начебто повезли його до Криму, а вже звідти він потрапив до Єдикуле. Дізнавшись про це, великий коронний гетьман Ян Собеський — майбутній польський король — розгадав наміри турків, які, за його словами, «будуть держати Хмельниченка у себе для того, щоб скинути Дорошенка

і посадовити на його місце», бо така практика у них існує щодо Кримського ханства і придунайських держав. Тепер же вони застосували її і щодо України, бо хочуть мати кілька найавторитетніших старшин, щоб тримати їх про всякий випадок, як у родоському (на острові Родос) засланні, де турки держать про запас кількадесят Гіреїв, щоб у разі потреби замінити з їх числа непокірних ханів. Як свідчили самі турки, уже у 1670 р. вони «аж пальці собі гризли, гніваючись на Дорошенка... за те, що одурив Порту». Ймовірно, прогноз Яна Собеського був точний тому, що він мав досить повну інформацію від Дорошенка. Останній надіслав королеві листа від 10 січня 1670 р. і додав до нього чиюсь «цидулу», в якій говорилось, що «Хмельницький є цілком обдарований обіцянкою гетьманства не тільки від мурзів, але й самого старшого (хана? — Ю. М.); мотивує це тим, що береться погодити білгородські орди з кримськими, запорозьких козаків із городовими та задніпрськими, а при цьому таким же зичливим слугою султанові... до того ж воювати поляків з москалями».

Маючи в руках Юрія-Гедеона Хмельницького як полоненого, турки шантажували його, вимагаючи, щоб він виступив проти Дорошенка як відвертий прихильник орієнтації на Османську імперію. Полонений і сам був не проти повернути собі гетьманську булаву і просив у султана підтримки, обіцяючи йому, що за ним масово підуть козаки. Уже 11 січня 1670 р. під тиском білгородського паші Юрій-Гедеон написав листа до козаків-низовців (Петра Суховія, Богаченка, Кудлая, Бобра та Івана Носа). Він запропонував їм свою кандидатуру на гетьмана Війська Запорозького, пояснюючи своє рішення необхідністю повернутися до світського життя («для цього треба стати над моїм духовним поволанням»), додає, що коли його підтрима-

ють у цьому намірі, то турки звільнять його з полону, пропонує адресатам зв'язатися з цього приводу з кримським ханом. Він підкреслює вимушеність цього кроку і навіть посилається на давню українську приказку: «Лихо дуді, хоч ногами (треба їй) помагати». Але це послання не знайшло належного відгуку в козацьких серцях, надто вже низько впав авторитет Юрія Хмельницького в їхніх очах. За деякими даними, запорожці відмовили Юрію-Гедеону, пропонуючи йому самому прибути на Січ, на раду (насправді начебто для того, щоб захопити його). Дорошенко, який боявся можливого повернення Юрія Хмельницького на політичну сцену, домагався від турків його видачі, але безуспішно. Тоді він вжив активних дипломатичних заходів, щоб змінити ситуацію на свою користь: до Стамбула вирушило посольство Половця та Білогруда, зав'язалися інтенсивніші контакти з Московією, Варшавою та Бахчисараєм. Одночасно гетьман доклав усіх зусиль, щоб руками турецького султана нейтралізувати свого політичного противника, подавши Юрія як небезпечного авантюриста, що мало певні підстави. Восени 1670 р. пішла чутка, що кримський хан хоче посадити на гетьманстві Юрія-Гедеона замість Дорошенка, що теж насторожило Стамбул. Врешті Дорошенко добився бажаного: турки знову розглядали його як союзника чи султанського підданого, в усякому разі кандидатуру Юрія-Гедеона було тимчасово відставлено. На вимогу султана Мухамеда IV Юрія привезли у Стамбул і посадили у фортецю-в'язницю Єдикуле. Про це з ехидством писав автор Віршованої хроніки: «Юрася — до Порти, хай скуштує, які є турецькі торти». Він же додав, що Юрій-Гедеон у Єдикуле «вчився турецьких звичаїв, хворіючи».

Ув'язнення тривало майже десять років, що значно погіршило і без того слабке здоров'я молодшого Богданового сина. Він

сидів у тюрмі у кайданах, його утримували в поганих умовах, на їжу давали всього дві «гривні» на день. В Україні, Росії, Польщі знали про його трагічну долю і здогадувалися, що Османська імперія використає Юрія в політичній боротьбі в Україні, тим більше, що час від часу поширювалися відповідні чутки. Згідно з ними турки мали взяти його з собою у черговий похід на Україну, щоб зробити його там гетьманом. Цікаво, що про це свідчив також Іван Мазепа — майбутній гетьман, коли потрапив у полон і опинився в Батурині у 1674 році. Про це писав і Дорошенко у своїх листах до Самойловича, додаючи дуже важливі свідчення: турки виділили 15 тисяч червінців, щоб переманити запорожців на бік Юрія-Гедеона; в останнього є чимало приятелів, навіть рідні, у самому Чигирині, також Жаботині й Ведмедівці. Не випадково чутки про Юрія Хмельницького періодично поширювалися по Східній Європі, привертаючи неабиякий інтерес і західноєвропейської громадськості, про що свідчить тогочасна преса.

Османська імперія готувала велику війну на українських землях, намагаючись у такий спосіб досягти гегемонії у Східній Європі. Гетьман Петро Дорошенко, хоч і був союзником султана, однак не збирався потрапляти у його васали, тим більше бути його маріонеткою. За таких умов турецький султан усе частіше подумував про використання в своїх інтересах Юрія-Гедеона Хмельницького. Тому 1670 року Юрія знову перевозять до Білгорода, дозволивши йому спілкуватися з Україною. У своїх листах, зокрема в листі на Січ, ймовірно до Сірка, турецький бранець вітає своїх приятелів (Суховія, Богаченка, Носа) й закликає січовиків до боротьби проти Дорошенка та підтримки своєї кандидатури. Однак ці політичні інтриги провалилися, а зміна ситуації на Правобережжі (наступ польських військ)

змусила султана віддати наказ про повернення Хмельницького до стамбульської в'язниці Єдикуле.

Лише після складення Дорошенком гетьманських повноважень у 1676 р. турецький уряд звільнив свого бранця. Юрія-Гедеона вивели із замку Єдикуле, і великий візир проголосив його гетьманом і «князем малоросійської України» (за іншими даними — «князем сарматським і гетьманом Війська Запорозького»). Тут треба пояснити термін «Сарматія», бо нерідко дослідники трактують його з недоречною іронією. Так, справжня «Сарматія» — держава племені сарматів, які ще до Різдва Христового потіснили скіфів, давно вже не існувала. Але у середньовіччі виник т. зв. «сарматський міф», який особливо поширився в різних варіантах в Речі Посполитій XVI—XVIII ст. завдяки деяким хроністам та публіцистам. Згідно з ним Сарматія поділялась на європейську (власне Річ Посполита) та азіатську, а сармати були предками слов'ян, отже їм і мали належати землі між Віслою і Доном. Слід відзначити, що турки в переговорах з дипломатами Речі Посполитої (Ян Гнинський та ін.) займали вигіднішу для України позицію, визнаючи, наприклад, окремішність України як самодостатньої країни, відмінної від Польщі. Таким чином, Юрій-Гедеон проголошувався потенційно (в разі успіху турецької зброї) правителем України і навіть значно ширшої території на сході Європи. Не випадково, що дипломатія Речі Посполитої протестувала проти такого титулування Юрія-Гедеона.

Цікаво, що «сарматський князь» цього разу став відмовлятися від заманливих пропозицій, посилаючись на своє чернецтво, але його звільнив від чернечих обітниць Константинопольський патріарх, який діяв тут за наказом великого візира. «Сарматський князь» був прийнятий самим султаном Мухамедом IV, і той дав йому інсигнії влади: булаву й «санджаки», тоб-

то прапори. Ібрагіму-паші (за деякими даними, це був трапезундський паша) було доручено провести колишнього в'язня на гетьманство. Очевидно, єдине, чого спромігся добитись Юрій-Гедеон, це звільнення багатьох козаків з турецького полону (більшість з них потрапила в неволю під час уманської катастрофи 1674 року). Турецька хроніка Рашид-ефенді, яку цитує в одній із своїх монографій сучасний український дослідник Тарас Чухліб, подає стисло згадку про аудієнцію Юрія-Гедеона: він «був запрошений до великого візира, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями». Йому були вручені (чи султаном, чи візіром) булава, один чи два бунчуки, прапори, барабан, фірман (письмовий привілей) султана на володіння Правобережною Україною, врешті печатка. Остання відрізнялася від печаток попередників Юрія-Гедеона, бо на ній не знаходимо традиційного зображення козака з шаблею та мушкетом. На ній зображувався кінний вершник з булавою у піднесеній руці, над кінською головою було намальовано яблуко з мечем, а вже біля вершника стояв козак з мушкетом і напис довкола: «Печать князівства Малоруського» (за іншими даними: «Юрій Хмельницький, князь удільний руський»). Цю печатку потім дістав у свої руки лівобічний гетьман Іван Самойлович, але її не використовував.

Самійло Величко й тут подав деякі оригінальні, хоч і досить тенденційні, відомості. За його версією, султан наказав привести з одного із константинопольських монастирів у диван (султанську раду) ченця Гедеона Хмельницького, звелів йому скинути чернечий одяг і «нарік його... очевидно через волосся нестрижене й неголене в чернецтві, князем назорійським». Назорей — це назва людини, яка дала Богу обітницю не пити алкогольних напоїв, не їсти винограду, не стригти волосся

тощо. Деякі були назореями від народження, як-от: старозавітні Самсон, Самуїл, новозавітний св. Іоанн Предтеча. Тут можна відчутти іронію літописця, який зазвичай негативно трактував Юрія Хмельницького. Однак слід згадати, що інколи у давньоєврейських текстах слово «назорей» вживається в сенсі «вождь», «князь», і тоді можна припустити, що Величко не зовсім вірно розтлумачив слова султана. Адже Юрію-Гедеону було дійсно надано гучний титул «князя». Але взагалі зовнішній вигляд Юрія-Гедеона і стан його здоров'я аж ніяк не можна було назвати задовільними. Вищезгаданий Ян Гнінський відзначав, що «сарматський князь» «три рани має в грудях, із котрих проступає кров, та й іншими хворобами недугує».

Мухамед IV наказав новопризначеному гетьману виступити з турецькими військами в Україну. Юрій-Гедеон негайно став посилати в Україну свої «зазивні універсали». Стривожена цим Москва стала розпитувати Дорошенка, який уже склав булаву і перебував у Москві (фактично у засланні), про можливі заходи проти Юрія-Гедеона. Дорошенко порекомендував зігнати населення Жаботина й Ведмедівки до Чигирина, щоб турецький ставленик не міг дістати звідти підтримки і взагалі не мав би де притулитися в осінню пору. Дорошенко додав також, що його тять Павло Яненко-Хмельницький є дядьком Юрія-Гедеона, а жінка його брата (Григорія Дорошенка) теж доводиться йому ріднею. В результаті цих порад цар наказав перевести Павла Яненка-Хмельницького та Григорія Дорошенка із сім'ями на Лівобережну Україну.

Повернення Юрія Хмельницького з політичного небуття викликало широкий розголос, що зафіксувала тогочасна преса, зокрема газети Бремена, Цюриха, Лейпцига, Гданська: «Хмельниченко отримав свою колишню булаву й дії при турецькій

армії, що стоїть на Дунаї. Передбачають, що таким чином він знову повернеться на батьківщину». Цікаво, що свої документи Юрій Хмельницький підписував так: «Юрій Гедеон Венжик Хмельницький, князь України», з чого видно, що він намагався пов'язати свій рід з одним із перших козацьких гетьманів. Титулувався Юрій Хмельницький з волі султана також «князем Молдавії і гетьманом Війська Запорозького», «сарматським князем», а потім і «руським монархом». Літописець Величко висміяв наміри Юрія-Гедеона, якого обізвав «розстригою-венжиком» (тут гра слів, бо «венжик» означає те саме, що і «вуж»), який «мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана». Однак рукою літописця водила у даному разі нехоть до Юрія-Гедеона, і тому він його дії подав у дещо карикатурному вигляді. Між тим, справа виглядала куди серйозніше. Про потенційний перехід на бік Юрія-Гедеона у разі взяття Чигирин у 1677 р. подумували, наприклад, подільський полковник Остап Гоголь (предок знаменитого письменника), кошовий отаман Іван Сірко та деякі інші авторитетні старшини. Юрій-Гедеон мав якесь обнадійливі листи з України і обіцяв султану, що в разі його повернення на Батьківщину до нього масово приєднаються козаки і можна буде навіть без війни оволодіти Чигирином та Києвом.

Турецьке військо перейшло Дунай в чисельності понад 30 тис. вояків. Але була на боці турків і багатотисячна татарсько-ногайська орда, підходили невеликі війська молдавського та волоського господарів. Серед них губився незначний загін

(всього 300 козаків), які підлягали безпосередньому командуванню Юрія-Гедеона. Цих козаків він зібрав з числа колишніх турецьких полонених, яких султан погодився на його прохання звільнити. Він дав також своєму гетьману булаву, санджак, два бунчуки, забезпечив козацький загін провіантом. У разі успіху султан обіцяв залишити його панувати в Чигирині, давши на підмогу значний турецький гарнізон. У міру просування в глиб України чисельність загону Юрія-Гедеона зростала, але надто повільно, досягнувши врешті чисельності у 3 тис. козаків. Козаки все ж воліли почекати результатів кампанії. Зі старшин до Юрія-Гедеона приєднались тільки старий Астаматій, який служив ще Богдану Хмельницькому і був у нього керівником податкової служби, Іван Яненченко-Хмельницький (син Павла Яненка і племінник Юрія-Гедеона), Коваленко, Яненко та Апостол. Уже 13 липня 1677 р. з табору під Чорним лісом «Юрій Гедеон Венжик Хмельницький, князь сарматський і малоросійської України і вождь Війська Запорозького» видав універсал до козаків, міщан та російських військ, що перебували у Чигирині, закликаючи здати місто. 13 серпня 1677 р. вся армада стала під стінами Чигирини, причому Ібрагім-паша і Юрій-Гедеон зайняли позиції з боку «поля», тобто з південного боку. Юрій-Гедеон став тут же писати звернення до обложеного гарнізону і до чигиринців з пропозицією капітуляції. Одночасно він видав універсал до канівських козаків та міщан із закликом не чинити ворожих дій проти турків. Однак надії на капітуляцію міста швидко розвіялися. Довелося штурмувати Чигирин, але оборонці трималися стійко. Облога Чигирини затяглася, надійшла осінь, і турки були змушені припинити воєнні дії та повертатися додому. Саме це стало вирішальним чинником у провалі політики Юрія-Гедеона під час його останнього гетьманату.

В розпачі Юрій-Гедеон звернувся до своїх і до турецького сержанта «з плачем... хіба я винен, що козаки не дотримують слова». Через невдачу турків Юрій-Гедеон всерйоз злякався за своє життя і тому навіть хотів перейти на бік обложених. Але це було майже неможливо здійснити, бо він був оточений пашами і таємною охороною. Спочатку він у складі турецького війська прибув до Тягині (Бендери), звідти — до Бабу (Бабадагу) — містечка, що стоїть в сучасній північно-східній Румунії поблизу Чорного моря, Сорок й Кишинева. Тоді на боці Юрія-Гедеона було всього 150 козаків та два мурзи із 80 татарами. Дізнавшись про крах чигиринського походу 1677 р., султан дуже засмутився і віддав наказ скинути Ібрагіма-пашу, а на його місце поставити Іллі-пашу, коменданта Кам'янця-Подільського. Однак до Юрія-Гедеона султан був милостивіший. За чутками, він хотів знову посадити його в Єдикуле, але, врешті-решт, дав йому шанс і проголосив його, як пише Величко, «князем Сарматійським», призначивши в Немирів «українським гетьманом».

Незважаючи на тяжкі втрати, Османська імперія розпочала підготовку до нового чигиринського походу, і Юрій Хмельницький долучився і до цієї акції. Перебуваючи в Адріанополі (Едірне), він звернувся вже 23 грудня 1677 р. до козаків із «зазивними універсалами», закликаючи їх під свої прапори. Нам вдалося виявити один з таких універсалів, що був адресований козакам Брацлавського полку. Тут Юрій спробував заграти на чутливих струнах козацького серця: згадує про свого батька Богдана Хмельницького, який був «горливий... до віри православної греко-руської», про укладені ним Зборівську та Білоцерківську угоди, союз Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм «не в підданство, але задля честі і оборони... дозволив узяти в протекцію задля миру; під честю... султана... турецько-

го і при потузі... кримського хана віддав Богу дух у мирі!»; про Гадяцьку угоду Івана Виговського, про підписані самим Юрієм Переяславську та Чуднівську угоди; про свої кривди від Тетері та Дорошенка, про затвердження султаном його гетьманства у «князівстві Руському» (виразний натяк на «Велике князівство Руське», що мало відродитися за умовами Гадяцького договору!) і головне — благословення на ці дії з боку константинопольського патріарха Діонісія. Від імені султана та хана Юрій-Гедеон запевняв козаків, що йде до них «не як хижий вовк розпорошувати, але як пастир і дідич згромаджувати», гарантував козакам вольності, спокійне життя «без жодної данини» на своїх землях, виразно натякаючи, що непослушні йому хай пізніше нарікають на себе, якщо потраплять до неволі. Попри всю красномовність Юрія-Гедеона Хмельницького і не позбавлені здорового глузду аргументи й історичні прецеденти козаки не поспішали підтримувати його, добре розуміючи різницю між гарними гаслами та реальністю. До того ж у всіх на пам'яті була трагедія Умані та Ладжижина 1674 р., вчинена покровителями «сарматського князя». Очевидно, тим же 1677 роком слід датувати і лист Остафія Гіновського (Астаматія. Астаматієнка) — «намісника князівства Малої Русі і регіментаря Військ Запорозьких і Українських», тобто намісника Юрія Хмельницького, поставленого ним з волі і великого візира Османської імперії Ібрагіма-паші. Цей лист було адресовано з Шаргорода немирівському старості Речі Посполитої Куницькому (майбутньому гетьману). Гіновський добивався від адресата припинити втручання у справи тієї частини Правобічної України, яка згідно з мирними договорами мала бути під турецьким пануванням (Кальницький полк, Немирівщина, Шаргородщина та ін.). Подібні листи й універсали

Юрій-Гедеон писав і пізніше. Так, 17 лютого 1678 р. він написав листа до кошового отамана Івана Сірка, в якому зокрема сповіщав про свої клопотання перед султаном задля звільнення полонених козаків.

На початку 1678 р. величезна армія Османської імперії перейшла кордони і помалу просувалася до Чигирина, чекаючи, доки виросте трава. Був зі своїми козаками у її складі і Юрій-Гедеон. Вже на початку квітня 1678 р. він вступив у Немирів. Цікаво, що на його боці бачимо й загін черемисів, а також татар — «липків» (останні перейшли до турків з війська Речі Посполитої). 5 червня Юрій-Гедеон був у таборі під Тягинєю (Бендерами) і звідти написав листа до короля Речі Посполитої Яна III Собеського і передав його через брацлавського полковника Губара (Бершадського). У посланні містилася вимога до короля дотримуватися умов Журавненського договору, в т. ч. й виходу польських військ з Кальника й Кальницького полку, Немирова і всієї (правобічної) України, за винятком Павлочі та Білої Церкви. Цікаво, що цього листа було підписано таким чином: «Юрій Федір Венжик Хмельницький, князь малоруської України і вождь Війська Запорозького». Тут дивує лише ім'я «Федір», але цього разу маємо, очевидно, помилку копіюста.

У цьому поході Юрій-Гедеон вже не сподівався на капітуляцію Чигирина, а лише на успішний його штурм. 18 липня 1678 р. розпочалася друга облога Чигирина... Юрій-Гедеон із сотнею козаків перебував на боці самого великого візира Кара Мустафи-паші, але візир тримав коло нього караул! Як і минулого разу, «сарматський князь» спробував мирним шляхом оволодіти Чигирином, написав кілька відозв до місцевого гарнізону, гарантуючи їм життя й безпеку, але безрезультатно. Другий Чигиринський похід відрізнявся від першого ще кривавіши-

ми боями, але гарнізон тримався дуже добре, чинив ефективні вилазки. Помалу підходила до Чигирин підмога. Юрій-Гедеон швидко зрозумів, що в кращому разі він оволодіє геть знищеним містом і краєм, а в гіршому Чигирин вистоїть, і тоді йому, можливо, доведеться прощатися із життям. Тому немає нічого дивного у повідомленнях польського резидента Проського, який перебував при турецькому таборі. До нього якось прийшов Юрій-Гедеон, щоб домовитися про політичний притулок у Польщі в разі програшу турків.

Однак турки таки оволоділи Чигирином 21 серпня 1678 року. Спрацювали турецькі міни, до того ж замок було підірвано його московським гарнізоном, а українські частини, які боронили нижнє місто, мусили відступати вслід за своїми союзниками. Вони ще не знали, що московський уряд провів таємні переговори з турецькими дипломатами і дав наказ покинути Чигирин напризволяще. Турки доруйнували залишки міста, а потім отаборились у Капустяній Долині. Залишатися у суціль знищеному Чигирині не було ніякої можливості. Зі своєї нової резиденції Юрій-Гедеон розіслав універсали до Корсуня, Канева, Черкас, Мошен, Жаботина та деяких інших міст, пропонуючи здатися й сам беручи деякі з них під свою владу. Так, 2 вересня 1678 р. він звернувся з табору під Ірклієвом до козаків Канівського полку з повідомленням про відрядження до них наказного гетьмана Івана Яненка-Хмельницького для навернення всіх людей під його князівську владу. Аналогічний універсал він видав з-під Ладижина 22 вересня 1678 року. Перебуваючи у тяжкому становищі, ці міста (за винятком Канева) піддалися Юрію-Гедеону, який повернувся у Немирів. Але на це місто претендували поляки. Тоді він вирядив до короля Яна Собеського свого представника Губара з вимогою очистити кілька подільських міст

(Немирів, Кальник, Меджибіж та ін.), які згідно з Журавненським миром мали відійти Османській імперії. Ця вимога була виконана. Юрій-Гедеон став знову формувати козацькі полки, насамперед Корсунський (полковник — Яненко) та Кальницький (полковник — Коваленко або ж Ковалевський), але цей процес відбувався надто повільно. Не слід забувати, що Правобережна Україна особливо сильно постраждала від лихоліть доби Руїни. Більше того, рештки населення почав переганяти на лівий бік Дніпра гетьман Іван Самойлович. Україна спустіла ще більше... За таких умов налагодити мирне життя було дуже складно, тим більше в умовах іноземного панування. І все ж Юрій-Гедеон всіляко заохочував переселення сюди людей. Природно, що він особливу увагу приділив рідному Чигирину, і той почав відроджуватися, «князь» призначив сюди полковником Петра Уманця. Однак Юрія-Гедеона підтримала лише незначна група козаків, серед яких можна вирізнити хіба що Івана Яненченка — сина колишнього київського полковника Павла Яненка. Влада Юрія-Гедеона, тепер уже майже безправної турецької маріонетки, за підтримки турецької армії поширювалася головним чином на сучасну Київщину й частину Поділля, насамперед на міста: Черкаси, Корсунь, Канів, Бар, Жаботин, пізніше — Немирів, Меджибіж, Кальник. Закріпитися на Правобережній Україні не вдалося. Ці землі були надзвичайно спустошені внаслідок безперервних війн упродовж трьох десятиліть, отже не робили реальною надію на швидке заселення і викачування багатих податків. Сам Юрій-Гедеон навіть не мав тут пристойного житла. Тоді він заходився насильно переганяти людей із лівого берега Дніпра на правий, сягнувши аж Лубен, але зустрівся з рішучим опором і з такими ж, але ефективнішими діями лівобічного гетьмана Івана Самойловича, котрий переганяв людей у зво-

ротному напрямку. Коли ж старий вчитель Юрія, богослов Йоанікій Галятовський, спробував відмовити його від розорення рідної землі і повернутися до монастиря, то Юрій зверхньо відповів тому на листа, порадивши «не драгувати шершня».

Свою столицю «сарматський князь» обрав Немирів, поселившись у передмісті Вискидки біля невеликого замку. Тут при ньому було кількесот найманців (татари, волохи та ін.), а також нечисленні українські загони. З допомогою цих військ Юрій збирав податки з того невеликого клаптя землі, на який поширювалася його влада, чинив суд і розправу, навіть прийняв у себе львівського єпископа Йосифа Шумлянського, який за дорученням польського короля пообіцяв йому збереження князівського титулу й забезпечення автономії України у разі повернення під польську зверхність. Це посольство не мало успіху, бо, як вірно підмітив Т. Чухліб, надто свіжими були спогади Юрія-Гедеона про мальборкське ув'язнення. На початку 1679 р. він видав серію універсалів до кількох міст і містечок Правобережжя з вимогою визнати його владу, зокрема 11 лютого 1679 р. він видав з Горошина універсал до козаків та посполитих Лукомської сотні із закликом переходити під його протекцію. На початку березня 1680 р. лівобічний гетьман Іван Самойлович наказував полковнику Іллі Новицькому пильнувати дніпровський кордон біля Кременчука, бо Юрій-Гедеон велів невеликим ординським загонам чинити тут напади. Немирівський гетьман у 1679—1680 рр. вимагав від короля Речі Посполитої дотримуватися умов Журавненського миру 1676 р., навіть вийти геть з Русі-України аж за Віслу. Очевидно, Юрій-Гедеон згадав батьківські слова, сказані у Переяславі у 1649 р. польським дипломатом: «Мовчи, ляше, по Віслу наше!»

Але 17 січня 1681 р. було укладено Бахчисарайський мирний договір, умови якого були не вигідні Україні й українцям.

Відповідно змінилася й політика Османської імперії, яка, певно, стала вимагати відповідних змін і в діях Юрія-Гедеона. Про це говорили деякі з татар (Сатал, Зейнал і Кунатлай), за свідченнями яких 2 березня 1681 р. повернувся з Немирова «бут» (тобто християнин, який тривалий час жив у Кримському ханстві, часом потурнак) і показав, що на боці «Хмельниченка» перебуває як генеральний осавул Самченко, тобто син чи внук Якіма Сомка. Самченко захопив полонених під Бубновим, але їх «Хмельниченко випустив на волю». 4 березня комендант з Коростишева доповідав про воювання Юрієм-Гедеоном татар, щоб ті не важились нападати на «Задніпря»; про те, що Самченкові той наказав повернути взятих у полон людей з Лівобережної України. Інші три полонених, які прибули з Чигирина, Діброви та Бубнова, свідчили про Бахчисарайський договір, згідно з яким Юрій-Гедеон начебто «Україну має тримати аж по Случ, крім Білої Церкви та Києва». Але Юрія-Гедеона вже не сприймали серйозно навіть турки, невдовзі він був змушений слухатися наказів не лише султана чи головного візира, а й кам'янецького паші. Болісною для Юрія-Гедеона була султанська заборона вимагати від поляків повернення Білої Церкви та Паволочі, навіть писати «неучтиві листи» до короля Яна Собесьького, хоча він і не припинив цього робити.

Повний честолюбних намірів, але без реальної влади, нащадок великого гетьмана поступово деградував. Його політика зустрічала все зростаючу ненависть подільського населення, що, врешті-решт, призвело його до тяжкої депресії. У 1680—1681 рр. він чомусь частіше перебував у зруйнованому Чигирині, ніж у Немирові (у своїй немирівській резиденції він залишив замість себе намісника Тарасенка). Гетьман почав шукати забуття у вини та розгульному житті, став хворобливо підозрілим і жор-

стоким, до того ж за порадою великого візира Кара-Мустафи чинив розправи навіть над своїми найближчими сподвижниками. Так, він особисто зарубав свого наказного гетьмана Астаматія і брацлавського полковника Коваленка (Ковалевського). Останнього він убив за те, що той погано постачав провіант у Немирів. Наказав також стратити кальницького полковника Варяницю. Рятуючись, утік до Львова найближчий дорадник і родич Юрія-Гедеона Яненченко, який уже скуштував від нього тюрми.

Жорстокі розправи не допомагали. Становище «сарматського князя» невпинно погіршувалося. Брак грошей та провіанту відчувався усе гостріше. Тоді Юрій знайшов «оригінальний» спосіб добування грошей. У Немирові зробили яму-тюрму, до якої кидали заможних купців, орендарів та ін. Якщо потерпілі не сплачували призначеної суми, над ними чинилося насилля. На Хмельницького посипалися скарги, що занепокоїло турецьку адміністрацію в Поділлі, котра зовсім не бажала спалаху нового повстання. Приводом для усунення «сарматського князя» з політичної арени стала історія з єврейським купцем Оруном, який вів брудні справи: скуповував українських дівчат для гаремів султана та пашів і вигідно потім продавав їх. Коли Юрій Хмельницький дізнався, що син Оруна одружився, не сплативши умовленого перед тим податку, то послав яничар для розправи. Орун устиг втекти, але яничари й гетьманські слуги схопили й жорстоко закатували його дружину. Орун поскаржився кам'янецькому паші, а той передав цю скаргу у Стамбул. Тоді із Стамбула було прислано з двома пашами спеціальний указ, щоб Юрія-Гедеона було покликано до Кам'янця-Подільського, і тут же розслідували справу. У 1681 р. Юрій-Гедеон приїхав до Кам'янця-Подільського, де його допитали і влаштували очну

ставку з Оруном. Над Юрієм-Гедеоном було влаштовано суд. Після короткого і формального розслідування судді оголосили вирок: шибениця. Вислухавши присуд, Юрій Хмельницький став «білим як хустка і не сказав ні слова». Тим часом замість Юрія-Гедеона турки поставили гетьманом Яна Драгинича, котрий у свою чергу мав підлягати турецькому васалу — господарю Дуці.

Де і як було виконано вирок, невідомо. За версією літописця Величка, всі три паші, які розслідували справу Юрія-Гедеона, виїхали з Кам'янця-Подільського до Дунаю і там «наприкінці дунайського мосту» засудили його до смертної кари. За їхнім наказом яничари, як це було зазвичай у Туреччині, задушили Юрія-Гедеона удавкою. За другими даними, Юрія-Гедеона задушили на Турецькому мості в Кам'янці-Подільському, за третіми — стратили в Стамбулі, за четвертими («Історія Русів») — він помер своєю смертю як паламар у православному монастирі на одному з грецьких островів. Надія Савчук припускає, що на початку літа 1681 р. його було викликано до Стамбула, але «про подальшу його долю дослідникам більше нічого не відомо». Доводилось зустрічати й маловірогідні припущення, згідно з якими Юрій-Гедеон прийняв іслам і помер своєю смертю у Стамбулі. Хоч би як там було, але на цьому закінчилося нещасливе для України гетьманування молодшого сина великого Богдана. За влучними словами Надії Савчук, його життєвий шлях — «яскравий приклад буреломної епохи Руїни, коли доля історична підпорядковувала собі і ламала долі людські, кинувши їх у вихор братовбивчої війни та боротьби за національну незалежність».

ЗМІСТ

Рід Хмельницьких	3
Тиміш Хмельницький	10
Юрій Хмельницький	49

Науково-популярне видання

МИЦИК Юрій Андрійович

ТИМІШ ТА ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКІ

Формат 70×108 ¹/₃₂.

Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 5,75.

Тираж 4000 прим. Замовлення № 8-10-1528

ПрАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»
КП «ДАК «Укрвидавполіграфія». 61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №3985 від 22.02.2011 р.

Віддруковано у ПрАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус».

Свідоцтво ДК №3985 від 22.02.2011 р.

О. Мицик Ю.
М70 Тиміш та Юрій Хмельницькі / о. Ю. Мицик. — Харків:
ПрАТ «ХКФ «Глобус», 2018. — 128 с.

ISBN 978-966-7083-88-5

Про гетьмана України Богдана-Зіновія Хмельницького написано велику кількість досліджень. А от про життя його синів Тимоша (1632—1653) та Юрія (1641—1685) відомо значно менше, хоча вони зіграли свою неабияку роль в історії України. Так, старший син гетьмана, Тиміш, брав участь у Зборівській битві, у походах на Молдову, де і загинув, а молодший, Юрій, був гетьманом Війська Запорозького, але зрікся булави, на деякий час постригся в ченці під ім'ям Гедеона, чинив невдалі спроби об'єднати Україну.

Про життя братів Хмельницьких й розповідається в цій книжці.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

